

**חלק ב: לוח זמנים
בלתי אפשרי**

לוח הזמנים המקובל במחקר

התאריך (לפ"ס)	מצרים (שושלת)	ארץ ישראל (תקופה ארכיאולוגית)	מקרא
4500-3000	קדם שושלתי	כלקוליתית	
3000-2400	שושלת א'-ה'	ברונזה (כנענית) קדומה	
2400-2200	שושלת ה'-ר'	ברונזה ביניימית	
2200-2000	שושלת ז'-י"א	(=ברונזה תיכונה 1)	
2000-1750	שושלת י"ב	ברונזה תיכונה 2א	תקופת האבות
1750-1550	שושלת י"ג-י"ז	ברונזה תיכונה 2ב	יוסף
1550-1400	שושלת י"ח	ברונזה מאוחרת 1	שיעבוד מצרים
1400-1330	שושלת י"ח	ברונזה מאוחרת 2	יציאת מצרים ודור המדבר
1330-1200	שושלת י"ט		
1200-1090	שושלת כ'	ברזל 1	כיבוש יהושע וההתנחלות
1090-945	שושלת כ"א	ברזל 1-2	שאול, דוד ושלמה
945-720	שושלת כ"ב-כ"ג (שושלות לוביות)	ברזל 2	ממלכה מפולגת (ישראל ויהודה)
720-710	שושלת כ"ד		חזקיהו
710-663	שושלת כ"ה (כושית), כיבוש אשורי		מנשה
663-586	שושלת כ"ו		סוף בית ראשון
586-525		בבלית	גלות בבל (עד -538)
525-400	שושלת כ"ז (כיבוש פרסי)	פרסית	שיבת ציון, עזרא
400-330	שושלת כ"ח-ל'		

[קיימים חילוקי דעות ביחס למינוחים ולתאריכים המדויקים, אך באופן כללי דגם זה מקובל כמעט על כל החוקרים.]

מבוא לחלק ב' – מתי התחילה ההיסטוריה?

התקופה הקדומה נחלקת לשתי חטיבות עיקריות: הזמן שקדם להמצאת הכתב, שממנו אין תיעוד, אלא רק שרידים חומריים, הקרוי **פרהיסטוריה**. והזמן שמהמצאת הכתב ואילך, הקרוי **היסטוריה**. ההיסטוריה התחילה אם כן עם המצאת הכתב, שאירע בראשית ימי שושלת א' במצרים. תאריך ראשית שושלת א' הוא תחילת לוח הזמנים ההיסטורי המצרי. תאריך זה משמעותי גם ללוח הזמנים הארכיאולוגי של ארץ ישראל, משום שהשכבות הארכיאולוגיות בארץ ישראל מתוארכות על סמך כלי חרס שאותם ניתן להשוות לכלי חרס שנמצאו במצרים.

מתי החלה שושלת א'? שמפוליון תיארך זאת לשנת 5867 לפה"ס, אחריו בא מארייט וקבע את 5004 לפה"ס, ברוגש הוריד עוד ל-4455 לפה"ס, לפסיוס ל-3892, ברסטד ל-3400, ואחרי ברסטד נעשתה הנמכה נוספת ל-3000 לפה"ס. התאריך האחרון התקבל על קהיליית החוקרים, ומשמש כבר למעלה מיובל שנים. חילוקי הדעות סביבו נעים בטווח של עד 100 שנה לכאן או לכאן.

על פי תאריך זה נקבע לוח הזמנים הקדום. האם תואם התאריך 3000 לפה"ס לשושלת א' את הממצאים? להלן יובאו ראיות שגם תאריך זה הוא קדום מדאי. הוא מתנגש עם הממצאים המתגלים בשטח, ומחייב תירוצים דחוקים, וככל שמתקדם המחקר מתרבים הקשיים.

המסקנה המתבקשת מכך היא שיש לבצע קיצור ניכר נוסף בלוח הזמנים כדי להתאימו לממצאים. בסוף חלק זה נתחיל בבניית לוח זמנים מתוקן, ונושא זה ילווה אותנו גם הלאה, עד שבסוף הספר יהיה בידינו לוח זמנים שלם.

פרק ט: תקופות ללא שרידים

מצרים – ארץ ישראל – יוון וטורקיה – סיכום

מצרים

ההיסטוריה המצרית מתחילה בשנת 3000 לפה"ס (בערך) כאשר המלך 'מנס' איחד את שני חלקי מצרים למדינה אחת. מנס פותח את השושלת הראשונה, ומכאן ועד כיבוש מצרים בידי אלכסנדר מוקדון (330 לפה"ס), מלכו בזו אחר זו 30 שושלות.¹⁹⁸ על קיומן של 30 השושלות אנו יודעים מכתבי כהן-הדת המצרי מנתון (מאה ג' לפה"ס), ועל שאירע בתקופה ארוכה זו אנו לומדים מהכתובות המרובות הפזורות בכל מצרים. המצרים ייחסו חשיבות מרובה להנצחה וכל מי שיכל חקק את שמו למזכרת לדורות הבאים. בנוסף, האקלים היבש שימר את הפפירוסים מכיליון, ובזכות זאת אנו יכולים לעקוב אחר תולדות הארץ, שושלת אחר שושלת. הכתב כבר היה נפוץ ביותר במצרים בימי שושלת י"ב (1750-2000 לפה"ס). היינו מצפים שתימצאנה כתובות מכל המלכים שמכאן ואילך, אך לא כך הדבר. לאחר שושלת י"ב באים שושלות י"ג-י"ז שלהן הוקצבו כ-200 שנה (1550-1750 לפה"ס), אך רק מעט מהן באות לידי ביטוי בכתובות.¹⁹⁹

בשנת 1550 לפה"ס מתחיל זמנה של הממלכה החדשה (שושלות י"ח-י"ט וראשית שושלת כ'), שממנה נותר עושר עצום של תעודות. המלך האחרון שהותיר שרידים משמעותיים היה רעמסס ג' (1170-1200 לפה"ס), ועם מותו מתמעטים מאד המקורות העומדים לרשות המחקר. חלק ניכר מן המלכים הבאים אחריו לא הותירו כתובות כלל, או שהותירו כתובות העוסקות בעניינים פשוטים. להלן כמה ציטוטים על מלכי תקופה זו:

סוף שושלת כ' (1090-1170 לפה"ס): "פרעונים חסרי אונים, שכוחם וסמכותם פוחתים והולכים... על מלכותו של רעמסס י' אין אנו יודעים מאומה מלבד שוד קברי המלכים. דלות עוד יותר ידיעותינו על יורשו רעמסס י"א".²⁰⁰

שושלת כ"א (945-1090 לפה"ס): "מלכים אלו לא הרבו לבנות.. גם בתחומים אחרים אין לראות אצלם יוזמה רבה, ועל-כן מסתבר כי שלשת היובלות של שלטונם היו תקופת

¹⁹⁸ ליתר דיוק 26 שושלות. כי שושלת ח' התקיימה במקביל לשושלת ז', וגם ימיהן של שושלות י', י"ד וכ"ג נכללות בימיהן של שושלות אחרות. ראה: Clagett, Ancient Egyptian Science, Philadelphia 1989, pp. 631-633.

¹⁹⁹ ברסטד, דברי ימי מצרים, תרגם ש. אטינגר, עמ' 158-160.

²⁰⁰ שם, עמ' 367, 369.

ירידה מתמדת".²⁰¹ "אמנמאפת מלך שנים רבות, כ-50 שנה, אבל על מאורעות מלכותו אין אנו יודעים ולא כלום".²⁰²

לאחר מכן שלטו הלובים, ושלטונם ארך למעלה מ-200 שנה (שושלות כ"ב-כ"ג. 945-720 לפה"ס). על חלקה הראשון של התקופה יש תעודות רבות ועל חלקה השני כמעט ואין דבר: "בירתם נחרבה חורבן גמור שלא נשתמרו לנו שום ידיעות על אודות מלכותם, פרט לרמזים אחדים... חלפו בודאי כ-150 שנה של שלטון מפולג. נבצר מעמנו לבסס מסקנות אלו על תעודות, כי בדורות כאלו אין נוהגים לרשום את הדברים לזכרון".²⁰³

לאחר הלובים כבשו את מצרים הכושים (שושלת כ"ה. 720-663 לפה"ס). שושלת זו, שתחילתה חופפת את שושלת כ"ד, כללה ארבעה מלכים: אב ובנו, וביניהם שני מלכים נוספים שנקראו בשמות דומים (שבכא ושבכתא), שכל אחד מהם מלך 12 שנה. האב ובנו חקקו כתובות המספרות על מעשיהם, ואילו משני המלכים האמצעיים לא נותרו כתובות משמעותיות: "אין בידינו תעודות מזמננו" (שבכא). "שמו כמעט שאינו נזכר בתעודות מצריות" (שבכתא).²⁰⁴

אחרי הכושים שלטו האשורים על מצרים לזמן מה, וכאשר השתחררו המצרים מן העול האשורי חזרת מצרים להיות עצמאית קרוב ל-140 שנה (שושלת כ"ו. 663-525 לפה"ס). בתקופה ארוכה זו נהנתה מצרים מיציבות רבה, וחזרה למעמד של מעצמה. למרות זאת, מתקשים מאד לאתר שרידים מאותם ימים: "למרבה הצער, לא שרדו בנינים מתקופה זו... עומדות לרשותנו שפע מסורות יווניות אודות שושלת כ"ו, המגיהות אור בהיר על זמן שלא נשתמרו ממנו שום מצבות ותעודות מצריות, באשר הללו היו מרוכזות בערי הדלתא, ושם אבדו כולן".²⁰⁵

[ההסבר שהכתובות "היו מרוכזות בערי הדלתא" תמוה. האם חדלו אז המצרים שמחוץ לדלתא לכתוב? או אולי עבר מאן-דהוא את מצרים מקצה לקצה, אסף את כל המצבות והתעודות והביאם לערי הדלתא?]

לסיכום: מלכי מצרים נהגו לכתוב כתובות המנציחות את פעולותיהם, ועל פי כתובות אלו נבנתה הכרונולוגיה של העת העתיקה. מדובר במאות שמות, שרק לחלק מהם קיימות כתובות משכנעות כי אכן מדובר במלכים. הכתובות של שאר ה'מלכים', במידה שהן קיימות, מעלות ספק עד כמה ניתן לראות בבעליהן מלכים של ממש. אם נשאר בלוח הזמנים רק את המלכים הוודאיים יתקצר הלוח במאות שנים.

ארץ ישראל

האתרים הארכיאולוגיים בארץ ישראל מצויים בדרך כלל ב'תלים'. אלו הן גבעות מלאכותיות שנוצרו מחורבות היישובים הקדומים. התל עשוי שכבות שכבות, כאשר השכבה הקדומה נמצאת למטה מכולן, ומעליה בזו אחר זו השכבות האחרות. ביישוב שהתקיים במשך כל העת העתיקה אמורות להימצא שכבות מכל תקופות היישוב, אך במציאות, מספר השכבות קטן ממספר התקופות. הדבר ניכר במיוחד באתרים שבהם נמצאו ממצאים מצריים, ונדגים זאת בשני אתרי מפתח: גבל ובית שאן.

עיר הנמל 'גבל' שמצפון לביירות היתה אחת הערים שיהושע לא כבש (יהושע יג, ה), ושלמה נעזר באנשיה לבניית בית המקדש (מל"א ה, לב). עבור המצרים היתה גבל נקודת הסחר העיקרית עם כנען, ושמה מופיע לא אחת בתעודות מצריות.

²⁰¹ שם, עמ' 377-378.

²⁰² שם, עמ' 377.

²⁰³ שם, עמ' 384, 393.

²⁰⁴ שם, עמ' 395, 397.

²⁰⁵ שם, עמ' 410, 414.

נותרו מספר כתובות דתיות המזכירות את שמות מלכי שושלת כ"ו, ועליהן ידובר להלן (פרק כ"ז).

גבל נחפרה ביסודיות, והכרונולוגיה של הארכיאולוגיה של כל ארץ ישראל נסמכת במידה רבה על תוצאות חפירות אלו. במקום זה התגלה ממצא עשיר מהתקופה שקדמה לשנת 1200 לפה"ס. ואילו מן השנים 600-1200 לפה"ס: "מופלא הדבר שהחפירות בגבל כמעט שלא העלו שום שרידים".²⁰⁶

אתר נוסף שהשפיע רבות על תיארוך העתיקות הארץ-ישראליות הוא בית שאן, ואף בחפירות שהתקיימו שם התגלתה בעיה דומה. באחת השכבות העליונות התגלה מקדש מצרי ובו מצבות של רעמסס ג', שחי על פי המקובל במאה י"ב לפה"ס, ומעליה שכבה מן התקופה הרומית שהחלה במאה א' לפה"ס. בין שתי השכבות מצויה שכבה דקה אחת בלבד. כיצד היא יכולה לכסות את כל השנים (קרוב לאלף!) שבין רעמסס ג' לתקופה הרומית?

הבה נראה כיצד 'התגבר' על בעיה זו: על השכבה מהתקופה הפרסית (מאות ד'-ה' לפה"ס) אמרו כי החופרים "החמיצו אותה כליל",²⁰⁷ דברים דומים נאמרו גם על השכבה מן התקופה ההלניסטית (מאות ג'-ב' לפה"ס).²⁰⁸

מנגד, הנמיכו את תאריך השכבה של פסלי רעמסס ג' למאה י"א לפה"ס, 100 שנה לאחר תום השלטון המצרי. מה עושים פסלי המלכים המצריים בעיר שאינה תחת שליטתם? על כך מתרצים: "אפשר שמונומטים אלו התקדשו והועברו משכבה לשכבה בהקשר פולחני".²⁰⁹ כך צומצמה הבעיה, כי השכבה לא אמורה להכיל כאלף שנים, אלא רק את מחציתם. אך עדיין מדובר בפרק זמן ארוך מדאי עבור שכבה אחת, כדברי החופר: "הנסיון לעמוד על מהותה של שכבה זו מעורר בעיות קשות, הממצא שפורסם מבנייה השונים משתרע על פני מאות שנים".²¹⁰

רואים אנו כי גם הממצא בתלים הכנעניים אינו מכסה את כל אורך לוח הזמנים המקובל במחקר.

יוון וטורקיה

בימי קדם התקיימו ביוון הממלכה ה'מיקנית' ובטורקיה הממלכה ה'חיתית' שהותירו שרידים רבים. לחלק מן הממצאים יש זיקה למצרים, ומהם למדים כי הן היו בנות זמנה של 'הממלכה החדשה' במצרים (שושלות י"ח-כ') שהסתיימה במאה י"ב לפה"ס. בעקבות כך נקבע כי גם הממלכה המיקנית ביוון והממלכה החיתית בטורקיה באו אל קצן במאה י"ב לפה"ס. מה קרה אחר כך? כך כותבים על טורקיה (אסיה הקטנה): "סמוך לשנת 1200 לפה"ס התמוטטה הקיסרות החתית... דברי ימי אסיה הקטנה במשך מאות השנים הבאות לוטים בערפל".²¹¹ כך גם ביוון: "התקופה שלאחר שקיעת התרבות המיקנית עד למאה ה-8 לפה"ס – שעליה לא ידוע לנו כמעט כלום – מכונה "תקופת האפילה" היוונית... אין עדויות לאדריכלות ולבנייני ציבור בתקופה שבין הארמונות המיקניים לבין המקדשים שקמו

²⁰⁶ אולברייט, א"מ ערך גבל, עמ' 409.

²⁰⁷ א. שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, י-ם תשל"ג, עמ' 3.

²⁰⁸ ג'ימס, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים תשל"א, ערך בית שאן.

²⁰⁹ ע. מזר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך בית שאן, עמ' 207.

הסבר זה לא תואם את הממצא בשטח, כדברי א' ינאי: "החוקרים מתעלמים מן העובדה שהפסל לא היה הפריט המצרי היחיד. הרצפה חתמה גם כמה שברים של פרטי בניה מצריים" (ינאי, היבטים של התרבות החומרית בא"י בימי השושלת המצרית ה-20, דוקטורט, תל אביב 1996, עמ' 70).

²¹⁰ ע. מזר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך בית שאן, עמ' 206.

²¹¹ גבל, א"מ א', עמ' 474.

בכל רחבי העולם היווני במאות ה-6-7.²¹² "הידיעות על מה שקרה במשך השנים האלה
 כה זעומות עד שיש הסבורים כי באמת לא קרה כלום".²¹³
 אם כן, גם ביוון וטורקיה אין די ממצאים ארכיאולוגיים עבור לוח הזמנים המקובל.

סיכום

בכדי לתארך ממצאים משתמשים הארכיאולוגים בלוח זמנים שלפיו שושלת א' במצרים החלה
 בשנת 3000 לפה"ס בערך, ושושלת ל' הסתיימה בשנת 330 לפה"ס. עיון בממצאים מראה כי
 קיימות תקופות שלא הותירו שרידים, ובכדי להתגבר על הבעיה ניתנו הסברים דחוקים. הדרך
 הנכונה שיש לנהוג כאשר אנו נתקלים ב'חללים הריקים' בהיסטוריה הקדומה היא להחסיר את
 מאות שנים היתרות מן התאריכים הקדומים, וכך יתקצר לוח הזמנים.

²¹² אשרי, האנציקלופדיה העברית, ערך יון, עמ' 429.

²¹³ עמית, תולדות יוון הקלאסית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 61-62.

חלק ג: ימי ממלכות יהודה וישראל

פרק י: תקופות שיחזור

בתיארוך עתיקות שמור מקום חשוב לבדיקת סגנון הכתב הקדום (פליאוגרפיה), משום שלכל תקופה סגנון המיוחד לה. כשנבדקו הכתובות המצריות (המעטות) מימי שושלת כ"ו (מאות ו'-ז' לפה"ס) התגלתה עובדה מביכה: הכתב הזה לזה של כתובות מימי שושלת י"ט (מאות י"ג-י"ד לפה"ס). הא כיצד?

הדבר מוסבר כך: "עתה פנתה האומה לא לקראת העתיד כי אם אל העבר .. נעשה כל האפשרי כדי לשוות למנגנון הממשלתי איצטלה של עתיקות. אפילו בצורת הכתב של תעודות ומצבות רשמיות הונהג הסגנון הקדום, אף שהדבר הצריך בלי ספק לימוד רב ומייגע... הכהנים נאלצו ללמוד שפה וכתב מיושנים... העבר שלט איפה שלטון ללא מצרים".²¹⁴

גם הממצאים בבבל מן המאה ה' מעידים על מגמה של חיקוי העבר: "נבוכדנצר ציוה לחבר כמה מכתובותיו בכתב ובלשון הבבליים הקדומים".²¹⁵ "מגמת ארכאיזם שלטה בימיו".²¹⁶

תופעה דומה קיימת אצל הפניקים (הצידונים): בעיר אוגרית (שעל חוף הים התיכון שבסוריה) נחשפה ספריה ובה כתובות דתיות מהמאה הי"ד לפה"ס. בצדו האחר של הים, בקרתגו שבצפון אפריקה, התגלו כתובות פניקיות מהמאה ה' לפה"ס. השוואת כתובות המאה הי"ד לכתובות המאה ה' מראה כי קיימת ביניהן "קירבה רבה מאין כמוה".²¹⁷

גם בפרס מתגלה דמיון בין תקופת רחוקות אלו: חותם המתאר מלך מהתקופה האחמנית שראשיתה במאה ו' לפה"ס: "דומה מאד לשל חותם בן המאה הי"ג לפה"ס".²¹⁸ גם בעיטורי קבר חוזר הסגנון הקדום: "אין אנו יודעים כיצד נתגלגל מוטיב זה מתקופה לתקופה".²¹⁹ לסיכום: בכדי לקבל את סדר הזמנים המקובל, עלינו להאמין שבמאות ו'-ז' לפה"ס ניסו האנשים להידמות לבני עמם מן המאות י"ב-י"ד לפה"ס. האמנם?

²¹⁴ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 408, 409, 412.

²¹⁵ אולברייט, מתקופת האבן עד הנצרות, תרגם י.מ. גרינץ, ירושלים 1953, עמ' 188.

²¹⁶ תדמור, א"מ ה', עמ' 105.

²¹⁷ הור-מיידן, קרת חדשה, תרגם י' רטוש, עמ' 58-59.

²¹⁸ פוראדא, אירן הקדומה, תרגם דוד ישראלי, ת"א 1964, עמ' 188.

²¹⁹ שם, עמ' 141, 152.

פרק יא: מלכים וכפיליהם

בפרק הקודם דובר על סגנון הכתב בימי שושלת י"ט (מאות י"ד-י"ג לפה"ס) החוזר ומופיע בימי שושלת כ"ו (מאות ז'-ר' לפה"ס). גם כשנשווה את גדול הבונים של שושלת י"ט ששמו 'רעמסס השני' עם גדול בנאי שושלת כ"ו ששמו 'אמסיס' (יעחמס ב') נגלה דמיון. רעמסס ב' הותיר שרידים רבים מאד: "אין כמעט מקדש גדול במצרים שרעמסס לא שיפצו או הרחיבו".²²⁰ מבין פסליו המרובים מצטיינים שניים בגודלם המופלג: "בממפיס נשמר (בשכיבה) פסל ענק של רעמסס שהיה מוצב ליד הכניסה למקדש 'פתח'".²²¹ ('פתח' – שם אליל מצרי). גם "בצוען (סא' בפי האשורים) התנשא פסל עצום של רעמסס".²²² מאמסיס לעומת זאת לא נותרו שרידים, ועל פעולותיו אנו יודעים מספרו של ההיסטוריון היווני הרודוטוס (מאה ה' לפה"ס). אלו דבריו: "מלבד מבנים מופלאים בגודלם שהקדיש בכל המקדשים בעלי שם, הקים אמסיס בממפיס את הדמות העצומה השוכבת על גבה שלפני מקדש הפאיסטוס, (הפאיסטוס הוא השם היווני ל'פתח'), דמות אבן אחרת כזאת נמצאת בסאיס".²²³ מכל זה, כאמור, לא נותר דבר. כלומר, היו שני מלכים שבנו בכל מקדשי מצרים והם רעמסס ואמסיס. אך בעוד יצירותיו של רעמסס נשתמרו, בנינו של אמסיס נעלמו בלא להותיר עקבות. בכניסה למקדש 'פתח' בממפיס שכבו זו בצד זו דמויות אבן עצומות של שני המלכים. הרודוטוס הבחין רק בשל אמסיס ואילו חוקרי זמננו מצאו רק את של רעמסס. כך במצרים. ומה בבבל? גם כאן נגלה דמיון מפתיע בין המלכים משתי התקופות. במאה י"ב לפה"ס חי נבוכדנצר א', הבולט במלכי בבל באותם דורות. הוא צלח את הפרת והביא את הארצות שממערב לו תחת מרות בבל. הוא הנהיג תיקונים בדת והעלה את האל מרודך על שאר האלים. במאה ו' חי נבוכדנצר ב', גדול הכובשים הבבלים, שהשתלט על הארצות שממערב לפרת. גם הוא רומם את מרודך והנהיג את אותם החידושים שקבע נבוכדנצר א', כפי שהגדיר זאת פר' תדמור: "תמונת העולם הבבלית גובשה בימי נבוכדנצר א' בן המאה הי"ב ונתחזקה בימי נבוכדנצר ב' במאה ו'".²²⁴ לסיכום: לוח הזמנים המקובל מאלץ אותנו להאמין כי היו מלכים זהים בהפרש של מאות שנים. האם לא יותר הגיוני לומר שמדובר במלך אחד שנרשם בטעות פעמיים?

²²⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 324.

²²¹ יערי, מדריך לתייר במצרים, עמ' 165.

²²² ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 323.

²²³ הרודוטוס, תרגמו שומרון וצלניק, תל-אביב 1998, ספר ב', 176.

²²⁴ תדמור, עליית כורש והרקע ההיסטורי להכרתו, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם-ישראל – שיבת ציון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 6.

פרק יב: פחמן 14

לתיארוך שבו נוקטים הארכיאולוגים יש לכאורה סימוכין ממדעי הטבע, והם החישובים האסטרונומיים ובדיקות פחמן 14. בחישובים האסטרונומיים נעסוק בפרק הבא, ובפרק זה נעסוק ב'פחמן 14'.

פחמן 14 הוא יסוד המצוי בחומר האורגני (צמחים ובעלי חיים), המתחיל להעלם באיטיות מרגע המוות (או כריתת הצמח). קצב ההתמעטות ידוע, ולפי כמות הפחמן 14 הנותר ניתן לדעת את זמנו של הממצא אורגני. האם הוכיחו הבדיקות את נכונות התיארוך?

התשובה היא שלילית, משום שהתוצאות שהתקבלו היו צעירות יותר מן התיארוך המקובל. כך למשל במסופוטמיה (עירק): "באלף הרביעי לפה"ס נוצרת ומתפתחת הציוויליזציה ... דרך הבדיקה הרדיולוגית ("פחמן 14") העלתה תאריכים נמוכים יותר. עדיין קשה לקבוע לפי שיטה זו זמן מוחלט".²²⁵

גם במצרים המצב דומה. כך למשל, בדיקת קבר המלך ג'וסר (שושלת ג') נתנה תוצאה הצעירה ב-600 שנה מן המצופה. בממצא מימי המלך דן (שושלת א') ההפרש גדול עוד יותר.²²⁶ גם בארץ-ישראל התקבלו תוצאות שאינן תואמות את התיארוך המקובל: בשנים האחרונות פורסמו 46 תוצאות 'פחמן 14' של אתרים שהתיארוך המקובל משייכם לאלף ג' לפה"ס, אולם ב-41 מהן התקבלו תאריכים לאלף הב' לפה"ס.²²⁷

על חוסר ההתאמה כותב ארכיאולוג בכיר: "לתקופות פרהיסטוריות, פחמן 14 היא בעלת חשיבות. בתקופות מאוחרות יותר אמינותה של שיטה זו הולכת וקטנה בשל העדר דיוק מספיק בתוצאות, עד כי באלף ב' לפה"ס פגה אמינותה לחלוטין... דוגמא לכך היא ניסיונו של החוקר מלארט לערער על הסכימה הכרונולוגית המקובלת לאלף ג' לפה"ס, בהסתמך על פחמן 14, והתגובה הנזעמת שלה זכה מצד חזית כמעט אחידה של החוקרים".²²⁸

תוצאת המעבדה אם כן נחשבת נכונה רק אם היא תואמת את התאריך המקובל, ואם לאו, "פגה אמינותה לחלוטין". הבדיקה האמיתית לפי זה איננה מהו תאריך הממצא (שהרי דבר זה ידוע), אלא האם הצליחה בדיקת פחמן 14 או שמא נכשלה. כמו שכותבים חוקרים העוסקים בתחום: "ניתן לבדוק את אמינות פחמן 14 בשתי דרכים... הדרך השניה היא השוואה עם אומדני גיל שנתקבלו בשיטות ארכיאולוגיות אחרות... אישוש התאריכים נעשה על סמך בחינת ההקשר הארכיאולוגי".²²⁹

מובן שבמצב זה ישתדלו העוסקים במלאכה להגיע לתוצאות "נכונות", וכך נולדה שיטת הכיול (קליברציה). שיטת הכיול אומרת שחלו שינויים בקרינה הקוסמית במהלך אלפי השנים האחרונות,

²²⁵ תדמור, א"מ ה', עמ' 61-62.

²²⁶ בן-תור, בעיות נבחרות בתקופת הבה"ק שלבים ב-ג, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 147-148.

²²⁷ סגל, תוצאות של בדיקות פחמן 14 מאתרים מתקופת הבה"ק והבה"ת בא"י וסביבתה, בתוך: כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב, רשות העתיקות, ירושלים תש"ס, עמ' 338-339.

²²⁸ בן-תור, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, ת"א תשמ"ט, 4, עמ' 13.

²²⁹ כרמי ובר יוסף, שיטת התיארוך באמצעות פחמן 14, קדמוניות 89-90, תש"ן, עמ' 24-25.

ולכן יש להוסיף מספר מסוים של שנים לכל בדיקה. כך עולה התוצאה בקנה אחד עם התאריך המקובל.

הכיוול מוצג כמדע טהור המתבסס על חקר טבעות עצים עתיקים (דנדרה-כרונולוגיה), אך קיימות אפשרויות רבות לחשב זאת ומכולן בוחרים את זאת היכולה להתאים לתאריכים המקובלים. כך מספר ארכיאולוג: "הגשתי ממצאים לבדיקות פחמן 14, והיה בידי תאריך משוער. הפיסיקאים ענו שאם יש לי השערה מבוססת על תאריך הממצאים, יש בכך ערך עצום עבורם, כי יהיה זה מפתח בידיהם לכייל את בדיקות פחמן 14".²³⁰

דברים אלו מעלים את השאלה: לשם מה יש לערוך את בדיקות פחמן 14, הרי הן לא ישנו את התאריך הארכיאולוגי? ואכן, העוסקים במלאכה אינם מצפים מהארכיאולוגים לקבל את תוצאותיהם, אלא לכל היותר לעזור אצלם ספק: "יתכן כי דוגמא, שבדיקות חוזרות מעלות תוצאות דומות שאינן עולות בקנה אחד עם ציפיות החוקרים, תחייב את החוקרים לשוב ולבחון את תיארוכם. זו אחת ההצדקות העיקריות לשימוש בפחמן 14 כדי לתארך ממצאים עתיקים".²³¹

לסיכום: תוצאות פחמן 14 בד"כ אינן עולות בקנה אחד עם התיארוך המקובל, ועל כן נעריך להן 'כיוול' המקדים את התוצאה. ממילא אין להביא ראיה ממנו לנכונות התיארוך המקובל. [מלבד זאת, יש להתייחס לבדיקות אלו בחשדנות, שכן כבר קרה שבאתרים מסוימים התקבלו תוצאות אבסורדיות, כאשר שכבות קדומות קיבלו תוצאות צעירות יותר משכבות מאוחרות].²³²

²³⁰משל, בלייה ביולוגית של פני הסלע, קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 148.

²³¹כרמי ובר יוסף, שיטת התיארוך באמצעות פחמן 14, קדמוניות 89-90, תש"ן, עמ' 25.

²³²כרמי וגופר, ארכיאולוגיה ומדעי הטבע 8 (אפריל 2000), הוצאת מכון וייצמן, עמ' 66-63.

פרק יג: הלוח האסטרונומי המצרי – מדע או אחיזת עיניים?

תיארוך העת העתיקה מתאשר לכאורה על ידי התאמה עם חישובים אסטרונומיים, והדבר אמור להסיר כל ספק באשר לנכונותו, שהרי האסטרונומיה היא מדע אמין היודע לחזות אירועים (כליקויי חמה) בדיוק מירבי.

בחינה מקרוב מראה שהדברים אינם כה פשוטים. לדוגמא, על ראשית שושלת י"ח כותב ברסטד: "חשבונות אסטרונומיים מאפשרים לקבוע את תאריך השתלטותה של שושלת י"ח בדיוק רב למדי לשנת 1580 לפה"ס".²³³ לעומת זאת, רדפורד קובע זאת בשנת 1569 לפה"ס,²³⁴ קיטשן בשנת 1550 לפה"ס, ומלבד אלו יש דעות נוספות.²³⁵

מכל זאת משתמע שהחישוב האסטרונומי רחוק מלהיות חד-משמעי. הסיבה לכך היא שהאירועים האסטרונומיים שעליהם מדובר חוזרים אחת למספר שנים, ועלינו לדעת מראש באיזה זמן מדובר כדי להתאים לו את האירוע האסטרונומי. מובן שערכם של חישובים אלו מועט ביותר, אך יש חישוב אחר המבוסס על הלוח האסטרונומי המצרי היכול לתת לנו תאריך מדויק לכאורה. על איזה לוח מדובר?

בשנת 4242 לפה"ס התקינו המצרים לוח שנה בן 365 יום וראש השנה נקבע ליום שבו זורח לראשונה הכוכב 'סותי' (סיריוס). מכיון שאורכה האמיתי של שנת החמה אינו 365 יום אלא $365\frac{1}{4}$ יום, נוצרה לאחר 4 שנים סטייה של יום אחד, לאחר 8 שנים סטייה של יומיים, וכן הלאה, עד שלאחר 1461 שנה חזר ראש השנה המצרי לחול ביום זריחת הסותי ($1461 \times \frac{1}{4} = 365.25$). תקופה של 1461 שנה שנקראה "שנה גדולה" הסתיימה לפי זה בשנים 2781 לפה"ס, 1320 לפה"ס, 140 לספירה, כלומר היו שלשה מחזורי סותי שלמים. השנה שבה החל הלוח מוגדרת "התאריך הוודאי הראשון בכל ההיסטוריה העולמית!"²³⁶

לא נתעכב על האופן שבו ניתן לחשב תאריכים על-סמך לוח זה (נושא בעייתי לכשעצמו), אלא רק על השאלה: מניין לנו שאכן בשנים הנזכרות קיימו המצרים מחזורי 'סותי'? האם נותרה כתובת משנת 4242 לפה"ס ("התאריך הוודאי הראשון בהיסטוריה") שתאשר זאת? ודאי שלא, שהרי מדובר על תאריך הקדום בכאלף שנה להמצאת הכתב, וכדברי נויגבאור: "אין על כך ראיה ולא יכולה להיות. כי מדובר בתקופה הקודמת במאות רבות להמצאת הכתב..." "התאריך הוודאי הראשון" מאלץ אותנו ליצור דימויים אבסורדיים על סגולותיהם של מייסדי

²³³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 16.

²³⁴ Redford, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Oxford 2001, p. 519.

²³⁵ ראה: תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', ירושלים תשכ"ו, עמ' 52.

²³⁶ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 25.

הלוח... אסטרונומים בתקופה הקודמת בהרבה להמצאת הכתב, כשלא הכירו עדיין את לוח החרס".²³⁷

האם יש עדות מן השנים 2781 לפה"ס או 1320 לפה"ס שבהן החלו המחזורים הבאים, או לפחות משנת 140 לספירה שבה הסתיים המחזור האחרון? גם לא. עובדה זו מפליאה ביותר, כמו שהעיר וליקובסקי: "חייב היה מאורע נדיר זה (סוף 'השנה הגדולה' האחרונה) להתרחש בימי גדול האסטרונומים של ימי קדם – קלאודיוס תלמי ... תלמי חי במצרים ובכל כתביו אין מאורע כזה נזכר ולו פעם אחת.. כיצד לא הזכיר מאורע כה נדיר כראשית 'השנה הגדולה' אם אכן התרחשה בימיו?"²³⁸ המקור הקדום ביותר שיכולים האגיפטולוגים להביא הוא ההיסטוריון הרומאי קנסורינוס שחי במאה ג' לספירה,²³⁹ כלומר, בראשית תקופת התלמוד. ממצרים העתיקה נותרו תעודות לאלפים ולרבבות. היעדר כל אזכור לקיומו של 'מחזור הסותי' מלמד שנושא זה יש להניח לחוקרי האגדות. בכדי לערוך חישובים אסטרונומיים יש צורך בנתונים יותר מהימנים.

יתירה מזאת, הסיפור על מחזור-סותי בן 1461 שנה הוא בלתי אפשרי. שהרי כיום ידוע שאורך השנה אינו 365.25 יום בדיוק כמו שסברו בימי קדם (הלוח היוליאני), אלא יש להוסיף לכך עוד כתשע דקות.²⁴⁰ כוכב סיריוס, בגלל מיקומו, שנתו היתה גדולה רק בכדקה מן השנה היוליאנית,²⁴¹ אך גם הפרש של דקה אחת מביא לכך שאילו היה מחזור-סותי, אורכו לא היה 1461 שנה אלא מספר שנים פחות.²⁴² העובדה שהעדות על מחזור הסותי מוסרת מספרים לא נכונים, מבטלת את אמינותה, ועלינו להתעלם ממנה בבואנו לחשב את סדר הזמנים.

Neugebauer, Die Bedeutungslosigkeit der Sothisperiode Für die älteste ägyptische Chronologie, Acta Orientalia 17, Oslo 1938, pp. 177, 182, 183.

Von beckerath, Chronologie des pharaonischen Agypten, Mains : דעתו מובאת גם אצל: 1997, pp. 42-43.

²³⁸ וליקובסקי, ההיתה תקופת חושך ביוון?, ישראל תשנ"ז, עמ' 104.

על בעיות אחרות בחישובי 'מחזור הסותי' ראה אצל וליקובסקי, שם.

²³⁹ Gardiner, Egyptian Grammar, Oxford 1978, p. 205

²⁴⁰ כדור-הארץ מקיף את השמש במשך שנה והקפה זו גורמת לשני דברים: א) הכוכבים (ברובם) נעלמים מעינינו וחוזרים ומופיעים. ב) שינוי עונות השנה.

זמן ההקפה הוא כ-365.256 יום וזוהי 'השנה הסידרית' (שנת הכוכבים). משך הזמן של 4 עונות השנה קצר יותר: כ-365.2422 יום, וזוהי 'השנה הטרופית' (שנת עונות השנה). ההפרש ביניהן (כ-20 דקות) נובע מכך שכיוון נטיית כדור-הארץ ביחס לשמש משתנה מעט כל שנה. תופעה זו קרויה 'פרצסיה' (הקדמה).

בעבר סברו שאורך השנה הוא 365.25 בדיוק והותקן 'הלוח היוליאני', כשהתברר שאין הדבר כך תוקן הלוח ונקבע 'הלוח הגריגוריאני' המתאים לאורך השנה הטרופית.

²⁴¹ סיריוס הוא כוכב דרומי שבתקופה המדוברת התקדם כל שנה מעט צפונה, וכך החל להראות מוקדם יותר בחצי הכדור הצפוני. בגלל זאת, שנת הסיריוס באותן שנים היתה קצרה מן השנה הסידרית הרגילה.

²⁴² אורך מחזורי הסותי (לו היה) היה 1455, 1456, ו-1458 שנים (Neugebauer, ibid, p. 175).

פרק יד: תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית

ממצאים זהים מ'בה"מ 1' ומ'ברונזה תיכונה' – מתים עשירים וחיים עניים – כתובת
תחותמס – 'בורות התנחלות' – מדוע לא מוצאים בהר את תקופת 'אל-עמרנה'? –
מקור קנקני 'שפת הצווארון' – חותמות 'ברונזה תיכונה' בימי 'שפת הצווארון' –
פער מדומה בשפלה – סיכום

מכל האמור עד כאן עולה כי לוח הזמנים המופיע בספרי ההיסטוריה ארוך ממה שהיה קיים
במציאות, משום שחלקים ממנו נרשמו יותר מפעם אחת. עלינו למצוא אם כן, מהם החלקים
המיותרים שיש להסיר?
כשנבדוק, נגלה תקופה שלמה שיש למחוק מן הארכיאולוגיה של ארץ ישראל. זוהי תקופת
'הברונזה המאוחרת' (1550-1200 לפה"ס) שאינה אלא העתקה של התקופות לפניה ואחריה. להלן
יובאו ראיות לכך, ונתחיל בחלקה הראשון של התקופה: 'הברונזה המאוחרת 1' (1550-1400
לפה"ס. להלן: בה"מ 1).
[יתכן שהקורא ימצא כי כדי לעקוב אחר הדברים יש צורך בקריאה איטית].

לוח הזמנים המקובל לאלף השני לפה"ס

תקופת הברונזה התיכונה	2000-1550 לפה"ס
תקופת הברונזה המאוחרת 1	1550-1400 לפה"ס
תקופת הברונזה המאוחרת 2	1400-1200 לפה"ס
תקופת ברזל 1	1200-1000 לפה"ס

ממצאים זהים מ'בה"מ 1' ומ'ברונזה תיכונה'

הכלים המיוחדים לתקופת 'בה"מ 1' זהים לכלים המיוחדים לתקופה הקודמת לה (הברונזה
התיכונה 2): "מבחינת טיפוס כל החרס קיימת המשכיות בולטת מתקופת הברונזה
התיכונה, תופעה שזיהינו גם בבתי מגורים".²⁴³

²⁴³ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, 7, עמ' 129.

הדבר מציב בעיה בפני הארכיאולוגים, שכן המכשיר שבו הם משתמשים כדי לתארך שכבה הוא סגנון כלי החרס שנמצאו בה. אם בשתי התקופות השתמשו באותם סוגי כלים, כיצד יוכלו לדעת לאיזו משתייהן שייכים הממצאים?

לכן נקבע כי כלי יבוא הם ייחודיים ל'בה"מ 1', וכך הצליחו להפריד בין התקופות: אתר שבו נמצאו כלי יבוא שייך ל'בה"מ 1', ואתר שלא נמצאו בו כלי יבוא שייך ל'ברונזה תיכונה'.²⁴⁴ משמעות הדברים היא, כי ייצור כלי חרס בארץ ישראל קפא על שמריו במשך תקופת 'בה"מ 1', ולא נוצר בו כל שינוי לעומת תקופת 'ברונזה תיכונה' שקדמה לו. ההבדל היחיד הוא שב'בה"מ 1' היו כלי יבוא וב'ברונזה תיכונה' לא היו.

האם הצדיקו תוצאות החפירות הנחה זו, שעליה עומדת כל תקופת 'בה"מ 1' נצטט דברים שכתב חוקר התקופה: "מאחר שבאופן כללי ניכרת בכלי החרס המקומיים רציפות בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופת הבה"מ, ביקשו החוקרים להיאחז בהופעתם של כלים חדשים משובחים כדי להתוות את תחילתה של תקופת 'בה"מ 1'... באורח פרדוקסלי התמונה הכרונולוגית הולכת ומתערפלת בד בבד עם התקדמות המחקר... כלי יבוא מופיעים כבר במכלולי תקופת הברונזה התיכונה".²⁴⁵

הקביעה שכלי היבוא החלו רק בתקופת 'בה"מ 1' אין לה אם כן על מה שתסמוך, ולא נותר דבר שיוכל להבדיל בינה לבין תקופת 'הברונזה התיכונה'. מסתבר על כן כי 'בה"מ 1' היא תקופת 'ברונזה תיכונה' בשם אחר, וחיזוק שאכן כך הם פני הדברים נציג בפסקה הבאה.

מתים עשירים וחיים עניים

מה היה המצב הכללי בארץ ישראל בתקופת 'בה"מ 1'? בנושא זה קיימת לכאורה סתירה בין המקורות העומדים בפנינו.

מחד גיסא, חקר יישובי התקופה מעיד כי יישובים רבים נעזבו: "דלדול האוכלוסיה מעיד כי התקופה היא שלב של ירידה והתפוררות".²⁴⁶

אך למרבה הפלא, ברבים מן היישובים הנטושים נמצאו קברים מפוארים. נביא לדוגמא את גזר: "תקופת 'בה"מ 1' אינה מיוצגת כמעט בגזר, לבד מכמה תריסרי קבורות. על הסחר הפורח מעידים כלי חרס קיפריים ובהט ושנהב מצריים".²⁴⁷ הדבר מפליא, איך ייתכן שלעיר שוממה יהיה סחר פורח?

²⁴⁴ גונן, שם, עמ' 133.

²⁴⁵ בונימוביץ, תיחום ומינוח ראשית תקופת הברונזה המאוחרת, ארץ ישראל כ"ג, תשנ"ב, עמ' 22.

כלי היבוא העיקרי של תקופת הבה"מ 1 הוא הקרמיקה הדו-גונית שמקורה בקפריסין וחקויים שלה יוצרו גם בארץ. הסימוכין לכך שהיא מאוחרת לתקופת הברונזה התיכונה קלושים ביותר: אולברייט הראה כי קרמיקה זו נמצאת במגידו ובתל אל-עג'ול ונעדרת ביריחו ובבית מרסים. הוא הסיק מכך שמגידו ואל-עג'ול מאוחרות יותר וזו הסיבה להבדל בינם ליריחו ובית מרסים.

אך הסיבה להבדל יכולה להיות אחרת: יריחו ובית מרסים נמצאות בפנים הארץ, ועל כן לא הגיעו לשם כלי היבוא, ואילו מגידו ואל-עג'ול קרובות לחוף. כך שהיסוד שעליו בנויה חלוקה זו רעוע ביותר, וכהגדרת החוקר מיולי: "כרונולוגיה המיוסדת על הקרמיקה הדו-גונית מבוססת על יסודות של חול" (מצוטט אצל: בונימוביץ, שם).

הממצאים הראו שאכן אין כל יסוד לחלוקה כרונולוגית זאת: "הכלים הדו-גוניים מוחזקים כמאפיין המובהק ביותר של בה"מ 1, ונוכחותם או העדרם משמשים אמת מידה לקיומו של ישוב בתקופה זו... נוכחותה של קרמיקה דו-גונית בשכבות תקופת הברונזה התיכונה מעידה שהיא קשורה לתקופה זו". וכך גם לקרמיקה נוספת המזוהה עם הבה"מ 1 המכונה 'שוקולד על לבן': "ברור עתה ששורשי סגנון קירמי זה נעוצים עמוק במסורת הקדרות של הברונזה התיכונה. כיצד ניתן להשתמש בו כסימן של תקופה חדשה?" (שם).

²⁴⁶ הרצוג, העיר הכנענית: בין אידאולוגיה וממצא ארכיאולוגי, בתוך: פאוסט ומאיר (עורכים), תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 48.

²⁴⁷ דיר, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך גזר.

כך גם בחברון: "מתקופת בה"מ אין כל שרידי ישוב בתל חברון... נחשפו קברים עשירים בני התקופה".²⁴⁸

וכך במקומות רבים אחרים: "בתקופת הבה"מ ניכר באזור ההר משבר יישובי חריף ביותר, אך מספר בתי הקברות המרכזיים לא רק שלא פחת אלא גדל בהשוואה למספר האתרים".²⁴⁹

תקופת הבה"מ היא אם כן תקופה של מתים יותר מאשר של בני אדם חיים. איך יתכן שמתקופה שבה לא חיו כמעט בני אדם, נותרו כל כך הרבה קברים מפוארים? חוקרים שניסו לענות על שאלה זו,²⁵⁰ לא הצליחו לתת הסבר המניח את הדעת, ואילו לאור האמור לעיל העניין מובן:

כי כאמור, הכלים ייחודיים לתקופת 'בה"מ 1' הם אך ורק כלי ייבוא. והרי לא משתלם להוביל למרחקים תוצרת כבדה וזולה, ולכן ביבוא נכללו בעיקר מוצרי יוקרה כפכיות בשמים, חפצי אומנות וכדו'. לכלים אלו, שנבחרו להגדיר את תקופת 'בה"מ 1', אין מקום רב בחיי היום יום, ואילו בקברים שמור להם מקום נכבד. כך יצא שעיקר גילויה של תקופת 'בה"מ 1' הוא בקברים, ונוצר הפער המתמיה בין כמות ועושר הקברים לדלות החיים.

אך לאמיתו של דבר, תקופת 'ברונזה תיכונה', שהיתה עבור החיים "תקופה של פריחה כלכלית שמועטות דוגמתה",²⁵¹ ותקופת 'בה"מ 1' שהיתה תקופת ה"סחר הפורח" המתגלה בקברי המתים, שתיהן תקופה אחת, והתמיהה שהעלו הארכיאולוגים נעלמת.

כתובת תחותמס

המלך המצרי תחותמס ג' כבש את ארץ ישראל בתקופת 'בה"מ 1', ורשם בכתובת את שמות ערי הארץ: מספרם היה 75. לעומת זאת, החקר הארכיאולוגי מצא רק 22 יישובים, בעיקר באזור החוף, כאשר אזורי ההר נותרו כמעט ריקים מיישוב.²⁵²

נוצרת כמובן סתירה בין השניים, וכך מנסים להתגבר על הבעיה: "יש לתמוה על רשימת היישובים המופיעים ברשימת תחותמס ג', וייתכן שכמה מן המקומות ברשימה הם יותר נקודות ציון או אתרי חורבות".²⁵³

אך תשובה זו קשה, משום שבכתובת מצוין כי לכל עיר היה מלך שעמד בראשה. אם מדובר בנקודות ציון או אתרי חורבות, מה מקום יש ל'מלך'?

ושוב, התשובה הנכונה היא זו: תקופת 'בה"מ 1' היא אחת עם תקופת 'ברונזה תיכונה' (שכביכול קדמה לה) שהיתה משופעת ביישובים. כאשר הוחלט לבודד מתוכם את היישובים שבהם נמצאו כלי יבוא וליצור מהם תקופה בפני עצמה – 'בה"מ 1' – נוצרה 'תקופה דלה ביישובים' שעיקר גילויה באזור החוף (שבו כמובן שכיחים יותר כלי יבוא), וזו לא התאימה לכתובת תחותמס. רק כאשר מאחדים את שתי התקופות נוצרת התאמה בין הממצא הארכיאולוגי לכתובת.

עד כה עסקנו בחלקה הראשון של תקופת 'ברונזה מאוחרת' (בה"מ 1), והראנו כי היא זהה לתקופת 'ברונזה תיכונה' שקדמה לה. עתה נפנה לחלקה השני של תקופת הברונזה המאוחרת (1200-1400 לפה"ס). להלן: בה"מ 2, ונראה כי היא זהה לתקופה שבאה אחריה: 'ברזל 1' (1000-1200 לפה"ס).

²⁴⁸ עופר, הר יהודה המקראי, בתוך: נאמן ופינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 193.

²⁴⁹ זרטל, הקרמיקה של "עינן", בתוך: אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון – קובץ י"ב, אריאל תשס"ג, עמ' 11.

²⁵⁰ גונן, תל אל-עג'יל בתקופת הברונזה המאוחרת – עיר או אתר קבורה?, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 77; בונימוביץ, בעיית משאבי האנוש בארץ ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ו, עמ' 49.

²⁵¹ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 166.

²⁵² גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, 7, עמ' 105.

²⁵³ גונן, שם.

'בורות התנחלות'

הכלים מתקופת 'בה"מ 2' והכלים מתקופת 'ברזל 1' דומים זה לזה,²⁵⁴ אך יש לכאורה גם כלים ייחודיים לכל תקופה: 'בה"מ 2' – כלי יבוא.

'ברזל 1' – באזור ההר קנקני ענק (כ-110 ליטר) המכונים קנקני 'שפת הצווארון', ובאזור החוף כלים מעוטרים המכונים 'קרמיקה פלשתית'.

כלים אלו אמורים לתארך את השכבות, וכאשר חופרים בתל, יש לצפות שכלי 'ברזל 1' ימצאו בשכבה מאוחרת יותר מהשכבה שבה נמצאו כלי 'בה"מ 2'. בפועל, הכלים נמצאו יחדיו, הא כיצד? בכדי להסביר זאת, נזקקים לומר כי אנשי תקופת 'ברזל 1' כרו בורות לתוך שכבת 'בה"מ 2', וכך נפגשו הכלים משתי התקופות. מה שמפליא במקרים רבים הוא, שמלבד 'בורות' אלו לא נמצאו כמעט סימני בניה מתקופת 'ברזל 1'.

כך לדוגמא בתל דן שבו התגלו כלי 'שפת הצווארון' ('ברזל 1') יחד עם כלי יבוא ('בה"מ 2'). בפרסום ראשוני כתב החופר את הסברו לכך: "נראה לכן שזהו בור אשר נחפר אל תוך שכבות הבה"מ".²⁵⁵ בפרסום מאוחר יותר כבר הפכה ההשערה על 'בורות' לעובדה: החופר כותב כי שכבת 'ברזל 1' בדרך "מיוצגת בעיקר על ידי בורות ששימשו ממגורות שנחפרו אל תוך השכבות הכנעניות".²⁵⁶ והקורא מקבל את הרושם כי נמצאו בורות של ממש.

גם באזור מישור החוף, שבהם 'קרמיקה פלשתית' מציינת את תקופת 'ברזל 1', היא נמצאה עם כלי 'בה"מ 2', וגם כאן תירצו זאת ב'בורות'. כך כותב חופר תל אפק (על יד ראש העין) על תקופת 'ברזל 1' באתר: "השטח לא נוצל על ידם לבניית מבנים, שכן בכל שטח חפירתנו לא נמצאו אלא בורות שנכרו בתוך מפולות ארמון המושל".²⁵⁷

הדבר חזר על עצמו במקומות נוספים,²⁵⁸ והתופעה קיבלה את הכינוי 'בורות התנחלות'. מאליה עלתה השאלה: מדוע אנשי 'ברזל 1' שחיו במקומות אלו לא בנו לעצמם כל דירה למגורים, והסתפקו בכריית בורות בלבד? אחד החוקרים רצה לענות כך: "נראה כאילו רווחה אז הסכמה, שיש למעט ככל האפשר בהשקעת אנרגיה וחומר במבנים ברי-קיימא".²⁵⁹ חוקר אחר כתב: "ייתכן כי במקומות אחדים נחקרו אזורי האיסוס בלבד, ולכן לא נמצאו מבני מגורים".²⁶⁰

אך אם מדובר בבורות לאיסוס תבואה, לא מובן מדוע נמצאו בבורות אלו כלים, כמו שכוחתב חופרת חצור: "הבורות לא נועדו לשמש מקום אכסון לכלי חרס. יש למצוא לתופעה הסבר".²⁶¹

ההסבר הנכון הוא זה: הכלים מתקופת 'ברזל 1' לא נמצאו כלל ב'בורות', והסיבה לכך שהם נמצאו עם כלי 'בה"מ 2' היא, ששתי התקופות הן לאמיתו של דבר תקופה אחת. ולא רק ממצאי החפירות בארץ ישראל מכוונים אותנו למסקנה זו, אלא גם התיעוד המצרי, כמו שנראה בפסקה הבאה.

²⁵⁴ פרנקל, הגליל העליון במעבר לתקופת הברזל, בתוך: נאמן ופינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 33; פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1986, עמ' 292; בונימוביץ ולדרמן, שש עונות חפירה בתל בית שמש, קדמוניות 113, תשנ"ז, עמ' 26-27; מזר, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 8, עמ' 70.

²⁵⁵ בירן, חדשות ארכיאולוגיות פ"ה, תשמ"ה, עמ' 12.

²⁵⁶ בירן, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, 1992, עמ' 437.

²⁵⁷ כוכבי, אפק-אנטיפטריס, תל-אביב 1989, עמ' 78.

²⁵⁸ בחצור, בתל חפר, בתל פולג, בבית מרסים ועוד.

²⁵⁹ רון, מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 407.

²⁶⁰ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 243.

²⁶¹ גבע, דגם היישוב של שכבה XII בחצור, ארץ ישראל י"ז (תשמ"ד), עמ' 158.

מדוע לא מוצאים בהר את תקופת 'אל-עמרנה'?

בתקופת 'בה"מ 2' התקיימה במצרים עיר המלוכה קצרת הימים 'אל-עמרנה'. בארכיון המלכותי שבעיר התגלו מכתבים רבים משליטי ארץ ישראל, ומהם נודע כי באזור ההר התקיימו אז שתי ממלכות: ממלכת ירושלים בדרום בראשות המלך 'עבד-חפה', וממלכת שכם בצפון בראשות המלך 'לבאי'. ממלכת שכם היתה תקיפה במיוחד, והממלכות השכנות שוטחות את בקשתם לפרעה כי יצילם מתגרת ידו החזקה של לבאי מלך שכם.

כאמור, אל-עמרנה התקיימה בתקופת 'בה"מ 2', כפי שמעידים כלי היבוא שנחשפו בה. על כן חוקרי ארץ ישראל חיפשו את עקבות המסופר במכתבי אל-עמרנה בממצאי שכבת 'בה"מ 2'. התוצאה היתה אכזבה רבה:

החפירות בירושלים לא גילו עקבות מימיו של 'עבד-חפה',²⁶² והוא הדין לכל המחוז הסמוך: לעומת תקופת 'ברזל 1' שבה התקיים עורף של יישובים חקלאיים על יד ירושלים, "בתקופת בה"מ נעלמה התיישבות זו לחלוטין".²⁶³ אם אף אחד לא גר בירושלים ובסביבתה בתקופת אל-עמרנה, על מי שלט עבד-חפה?

גם החפירות באזור שכם לא התאימו למסופר באגרות אל-עמרנה על הממלכה החזקה של 'לבאי'. נצטט דברים שכתב חוקר האזור:

"זה שנים מלווה אותי הסתירה בין סיפורי לבאי הצבעוניים לבין הרקע היישובי הדל שלו... ב-21 שנות הסקר רשמנו בדקדקנות את היישוב. הסיכום היה עגום למדי: לעומת 200 ויותר יישובי התנחלות ('ברזל 1'), מצאנו רק 35 יישובים ('בה"מ 2'). האם בעזרת מתי מספר הללו הצליח לבאי לאיים על ערי המדינה סביבו?... גילינו שפע רב של אתרי התנחלות ('ברזל 1') בספר המדבר, בעמקים המזרחיים ובהר. בכל המקומות הללו תקופת עמארנה היא 'חור שחור'.²⁶⁴"

הוא מסכם את הנושא במילים אלו: "יש צורך לחשוב מחדש על העניין בראש פתוח ומשוחרר. בעיקר חשוב התאריך: התאריך יהיה המפתח לכל. בינתיים אני מניח את העניין לדור הבא, אולי."

ואכן, בכדי למצוא את תקופת אל-עמרנה יש לתקן קודם את התיארוך. כאשר נבין כי תקופת 'בה"מ 2' זהה לתקופת 'ברזל 1', יתברר לנו כי ל'לבאי' מלך שכם לא היו רק 35 יישובים אלא ככל כפליים, ויופיעו פתאום שרידי ממלכת ירושלים של 'עבד-חפה'.

הרי לנו שגם התיעוד המצרי מכוון אותנו לאחד את תקופת 'בה"מ 2' עם תקופת 'ברזל 1'.

מקור קנקני 'שפת הצווארון'

מכל האמור עד כה עולה כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' היא תקופה דמיונית שיש למחקה מלוח הזמנים, וכך יצא כי לאחר תקופת 'הברונזה התיכונה' באה מיד תקופת 'ברזל 1'. תמיכה לסדר זמנים זה נותנים לנו קנקני 'שפת הצווארון' שהיו בשימוש בתקופת 'ברזל 1', הממשיכים בצורתם את טיפוס הקנקנים שהיו בשימוש בתקופת 'ברונזה תיכונה'. על פי לוח הזמנים המקובל מפרידים בין שתי התקופות 350 השנים של תקופת 'הברונזה המאוחרת'. איך תיתכן המשכיות בין אוכלוסיות שמפרידות ביניהן מאות שנים? על כך כותב פינקלשטיין: "אין להתעלם מהדמיון הלא מבוטל שבין קנקני שפת הצווארון ופיטסי

²⁶² דה גרוט, "העיר הנעלמה" של המאה העשירית לפה"ס, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, ר"ג תשס"ב, עמ' 29-34; א' מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 128.

²⁶³ פאוסט, העורף החקלאי של ירושלים, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 165.

²⁶⁴ זרטל, עם נולד, תל אביב 2000, עמ' 361, 363.

הברונזה התיכונה... אין לשלול על הסף את האפשרות שהמתיישבים החדשים חיקו את פיטסי התקופה הקודמת ששבריהם היו פזורים בשטח²⁶⁵. קשה להאמין כי מה שהנחה את יוצרי הכלים בכל אזור ההר, היה הרצון לדמותם לשברי כלים מלפני מאות שנים. אם נרצה לא להיזקק להסברים מוזרים, הרי שהדמיון בין הכלים משתי התקופות, מוכיח כי תקופת 'ברונזה תיכונה' ותקופת 'ברזל 1' הן תקופות עוקבות. והרי לנו ראיה נוספת כי יש למחוק את תקופת 'ברונזה מאוחרת' מלוח הזמנים.

חותמות 'ברונזה תיכונה' בימי 'שפת הצווארון'

סיוע למה שהסקנו בפסקה הקודמת, כי השימוש בקנקני 'שפת הצווארון' החל סמוך לסיום תקופת 'ברונזה תיכונה', נותנים לנו חותמות מתקופת 'ברונזה תיכונה' שנמצאו בשכבות מימי 'שפת הצווארון'.

כך הדבר באפק. נמצאה בה מערת קבורה מימי קנקני 'שפת הצווארון'. שעליה כותב החופר: "מפתיעה העובדה שכמה מן החרפושיות (חותמות) בטבעות על אצבעות הנטמנים היו מטיפוסים האופייניים לתקופת הברונזה התיכונה." "אך הגיעו חותמות 'הברונזה התיכונה' לאצבעות האנשים מימי 'שפת הצווארון'? על כך עונה החופר: "תכשיטים נשמרו ועברו מדור לדור והאצילים הכנענים נשאו כחותם חרפושיות שנוצרו 300 שנה לפני זמנם!"²⁶⁶ בכדי לבחון הסבר זה נעלה את השאלה: מה הסיכוי למצוא היום אשה העונדת על אצבעה טבעת שיוצרה לפני 300 שנה? הסיכוי כמובן קלוש מאד. קשה להניח כי בימי קדם המצב היה שונה. אם במערה אחת מימי 'שפת הצווארון' נמצאו מספר חותמות מימי 'הברונזה התיכונה', סימן הוא כי מדובר בשתי תקופות הסמוכות זו לזו.

הוא הדין לממצא מתל שילה. בחפירות במקום התגלה חדר אכסון שבו עמדו בשורה אחת קנקני 'שפת הצווארון' יחד עם קנקן הטבוע בחותמת בסגנון 'הברונזה התיכונה'. מניין לאנשי תקופת 'שפת הצווארון' קנקן מימי 'הברונזה התיכונה'? על כך עונה החופר: "אנשי שילה השתמשו בקנקן קדום שמצאו באתר"²⁶⁷.

דברים אלו קשים ביותר, שהרי כלי חרס נשברים על נקלה ומשך חייהם קצר. האפשרות שאנשי שילה השתמשו בקנקן שיוצר מאות שנים לפני זמנם נראית לא סבירה. אם הם השתמשו גם בקנקני 'שפת הצווארון' וגם בקנקן מן ה'ברונזה התיכונה', הרי זה משום שבין שתי התקופות לא קיים כל פער.

לסיכום: מציאותן של חותמות 'ברונזה תיכונה' בממצאים מימי 'שפת הצווארון', מראה כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' לא היתה קיימת במציאות.

פער מדומה בשפלה

כאמור לעיל, באזור ההר לא נמצאו כמעט שרידים המתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת. מאידך, בשפלה (בין ההר ובין מישור החוף) לא נמצאו כמעט שרידים המתוארכים לתקופת 'ברזל 1': "ברוב שטחה של שפלת יהודה לא התגלו שרידים מתקופת ברזל 1"²⁶⁸. אזור השפלה הוא אזור נוח למגורים וריקנותו במשך כל תקופת 'ברזל 1' מפתיעה. מה גרם לאנשים להדיר רגליהם ממנו במשך זמן זה?

²⁶⁵ שם, עמ' 259-258.

²⁶⁶ כוכבי, אפק – אנטיפטריס, תל-אביב 1989, עמ' 78.

²⁶⁷ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 201, 258-259.

²⁶⁸ דגן, מפת לכיש, ירושלים תשנ"ב, עמ' 18.

אך האמת היא כי לא התקיים בשפלה כל פער בישוב, והסיבה שלא מוצאים בו ממצאים מתקופת 'ברזל 1' היא זו: הכלים המגדירים את תקופת 'ברזל 1' הם או קנקני 'שפת הצווארון' שהיו בשימוש בהר, או 'קרמיקה פלשתית' שהיתה בשימוש במישור החוף. בשפלה לא נהגו להשתמש לא באלו ולא באלו, ולכן כל אתרי התקופה הוגדרו 'בה"מ 2', ולא 'ברזל 1'. כך נוצר 'הפער היישובי' בשפלה בתקופת 'ברזל 1', שמקביל ל'פער היישובי' בהר בתקופת 'בה"מ 2'.²⁶⁹

אך האמת היא ש'בה"מ 2' ו'ברזל 1' הם שמות שונים של אותה התקופה, ו'הפער היישובי' נעלם.

סיכום

העתיקות בארץ ישראל מחולקות לתקופות הנבדלות זו מזו באופי כלי החרס, ועל פי הבדלים אלו יודעים הארכיאולוגים לתארך את הממצאים שהם מעלים בחפירותיהם. לתוך מערכת זו נכנסה תקופת 'הברונזה המאוחרת' שאין לה כל ייחוד קרמי, ונוצרה באופן מלאכותי. בכדי לקיימה הועברו אליה כלי היבוא מן התקופות שלפניה ולאחריה, וכך נולדה תקופה מוזרה שמחד גיסא היתה זמן של דלות והתפוררות, ומאידך גיסא "מצטיינת ביבוא רב היקף ממקומות שונים"²⁶⁹. תקופה שמרובים בה הקברים, ומועטים בה שרידי החיים. תקופה הקיימת בעיקר באזור החוף (שבו נמצאים נמלי היבוא), ונעלמת באזור ההר.

בחלקה השני של התקופה היא הובדלה מן התקופה שאחריה גם בכלים מקומיים, שחלקם ('שפת הצווארון' ו'קרמיקה פלשתית') הורחקו ממנה והועברו לתקופה הבאה, וכך נוספו קשיים נוספים. כאשר מוחקים תקופה זו מן הלוח, ואת ממצאיה מעבירים לתקופה שלפניה או לתקופה שלאחריה, הקשיים נעלמים, והממצא הופך להיות מובן ללא דוחק.

מדוע אם כן חשוב לארכיאולוגים להמשיך ולקיים תקופה זו על אף כל הבעיות? הסיבה לכך היא שתקופה זו הכרחית בכדי להתאים את לוח הזמנים הארכיאולוגי של ארץ ישראל ללוח הזמנים ההיסטורי של מצרים הקדומה, וכדברי אחד החוקרים: "החלוקה נועדה לסייע בשחזור ההיסטוריה המדינית... מסתבר ששימוש באירועים היסטוריים-פוליטיים יוצר הפרדה מלאכותית בין התרבות הקודמת לאירוע לתרבות שלאחריו".²⁷⁰ חוקר אחר נתן לכך הגדרה קולעת: "תקופת הברונזה המאוחרת יותר משהיא יצור ארכיאולוגי, היא למעשה יצור פוליטי מובהק".²⁷¹

מקור הבעיה אם כן הוא בהיסטוריה המצרית, ובכך יעסוק הפרק הבא.

²⁶⁹ גונן, מבוא לארכיאולוגיה, יחידה 7, עמ' 129.

²⁷⁰ גדות, המשכיות ושינוי: תהליכים תרבותיים בתקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל במישור החוף המרכזי של ישראל, חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, תל אביב 2003, עמ' 261.

²⁷¹ פורטוגלי, מרחב וחברה בארץ ישראל הקדומה, חלק א', תל אביב תשנ"ט, עמ' 24.

פרק טו: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק א')

ראשית הממלכה החדשה 'תקופת שיחזור' – תעודות המשלימות זו את זו – השוואות בין
מלכים משתי התקופות – אמצע הממלכה החדשה

לוח הזמנים המקובל למצרים

2000-1750 לפה"ס	שושלת י"ב	תקופת פאר – הממלכה התיכונה
1750-1650 לפה"ס	שושלות י"ג-י"ד	תקופת התפוררות
1650-1550 לפה"ס	שושלות ט"ו-י"ז	שילטון זרים (החיקסוס)
1550-1400 לפה"ס	ראשית שושלת י"ח	תקופת פאר – ראשית הממלכה החדשה
1400-1200 לפה"ס	סוף שושלת י"ח שושלת י"ט	תקופת פאר – אמצע הממלכה החדשה
1200 - 1170 לפה"ס	ראשית שושלת כ'	תקופת פאר – סוף הממלכה החדשה

ראשית הממלכה החדשה 'תקופת שיחזור'

לאחר שהיסקנו כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' בארץ ישראל אינה אלא העתקה כפולה של התקופות לפנייה ואחריה, עולה מכך כי גם 'הממלכה החדשה' במצרים – בת זמנה של תקופת 'הברונזה המאוחרת' – היא העתקה של ממלכות לפנייה ואחריה. בפרק זה נעסוק בחלקה הראשון של הממלכה החדשה – ראשית שושלת י"ח – שאינה אלא העתקה של הממלכה התיכונה – שושלת י"ב, וראיה לכך נותן הדמיון בממצא משתי התקופות: בין שושלת י"ב לראשית שושלת י"ח מפרידות (על פי המקובל) מאות שנים, ובהן תקופת התוהו ובהו של שושלות י"ג-י"ד ותקופת שלטון הזרים (חיקסוס) של שושלת ט"ו-ט"ז. למרות זאת הממצאים דומים: "מבחינת אומנות, אדריכלות, לשון וספרות היתה מצרים שלאחר שלטון החיקסוס דומה מאוד למצרים בימי הממלכה התיכונה".²⁷²

²⁷² וילסון, ההיסטוריה של עם-ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

לא יתכן שלאחר כל התהפוכות שעברו על הארץ ימשיך להתקיים בה סגנון הממלכה התיכונה ללא שינוי. אם בכל זאת מראים הממצאים מראשית הממלכה החדשה דמיון מובהק לממצאים מימי הממלכה התיכונה, אות הוא כי מדובר באותה התקופה בשמות שונים. אך אם מדובר באותה תקופה, כיצד היא הפכה בספרי ההיסטוריה לשתי תקופות? הסיבה לכך היא השמות הכפולים שהיו למלכי התקופה, וכפי שנראה.

תעודות המשלימות זו את זו

מלכי הממלכה התיכונה נקראו כולם בשמות 'אמנמחא' או 'סנוסרת', והמלכים בראשית הממלכה החדשה נקראו על-פי-רוב בשמות 'אמנחתפ' ו'תחתמס'. הן מימי אלו והן מימי אלו נותרו תעודות רבות, אך גם כאן וגם כאן יש חלק חסר.

מימי הממלכה התיכונה נמצאו בשפע כתובות של פקידים, אצילים וראשי משלחות שפעלו מחוץ למצרים, אך כתובות מלכותיות נעדרות: "על הישגי המלכים מחוץ למצרים – נשארו לנו שם כתובות מפורטות, ואנו יודעים על-כך יותר מאשר על הברכה שהביאו לארץ מצרים גופה"²⁷³. בעיר הבירה מופ: "רצה המקרה שבמקום זה נשארו לנו רק עדויות מעטות לפעולות הממלכה התיכונה"²⁷⁴. קרית המלך נעלמה ואיננה: "לא נוכל לזהות מקום זה"²⁷⁵. חסרון הכתובות המלכותיות גורם לכך שההיסטוריה של הממלכה התיכונה אינה ברורה: "למרות הפרטים הרבים העולים מספרות התקופה, לא נודע אלא מעט על ענייני הממלכה בכללותה"²⁷⁶.

בראשית הממלכה החדשה המצב הפוך: ערי הבירה מלאות כתובות של המלכים וקציניהם, ותולדות מלחמותיהם ידועות היטב. לעומת זאת, כתובות לא מלכותיות, השכיחות כל-כך בממלכה התיכונה, כמעט ולא נמצאו: "אפילו רחש קל של דעת הציבור לא נשמע במצרים של תקופה זו. אוירה של צייתנות עיוורת". "האצילים בעלי האחויות נעלמו עתה ברחבי הארץ"²⁷⁷.

רואים אנו שסוג התעודות שקיים בממלכה התיכונה חסר בראשית הממלכה החדשה, ולהיפך. הסיבה לכך היא שמלכי הממלכה התיכונה, הם מלכי ראשית הממלכה החדשה. למשפחת המלוכה היו שתי מערכות שמות: בשמות שאנו מכנים 'מלכי הממלכה התיכונה' (אמנמחא וסנוסרת) השתמשו בעיקר הנתינים, ואילו המלך ואנשיו השתמשו בשמות המוכרים לנו כשמות 'מלכי ראשית הממלכה החדשה'. זו הסיבה שכתובות 'הממלכה התיכונה' הן בדרך-כלל כתובות פקידים ואצילים, וכתובות 'ראשית הממלכה החדשה' הן כתובות מלכותיות.

²⁷³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 134.

²⁷⁴ שם, עמ' 145.

²⁷⁵ שם, עמ' 118.

²⁷⁶ למברדין, א"מ ה', ערך מצרים, עמ' 254.

²⁷⁷ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 174, 180.

השוואות בין מלכים משתי התקופות

אלו מלכי הממלכה התיכונה ומקביליהם בראשית הממלכה החדשה:

	ממלכה תיכונה	ראשית הממלכה החדשה
1	אמנמחאט א'	יעחמס א'
2	אמנמחאט ב' ²⁷⁸	אמנחתפ א'
3	שנוסרת א'	תחותמס א'
4	שנוסרת ב'	תחותמס ב'
5	שנוסרת ג' ²⁷⁹	תחותמס ג'
6	אמנמחאט ג'	חאתשפסות
7	אמנמחאט ד'	אמנחתפ ב'

נשווה דברים הידועים על חלק מהמלכים.

המלכים הראשונים – אמנמחאט א' ויעחמס א':

אמנמחאט א' החל כמלך העיר נוא-אמון והשתלט על כל הארץ תוך "הדיפתו של איזה אויב ממצרים"²⁸⁰.

יעחמס א' החל כמלך העיר נוא-אמון והשתלט על כל הארץ ו"הושיע את מצרים משעבוד הנכרים"²⁸¹.

המלכים השלישיים – שנוסרת א' ותחותמס א':

שנוסרת א' הרחיב את שלטון מצרים אל מעבר לגבולותיה, כשיצא למסע כיבושים בדרום (כוש), והגיע עד לאשד השלישי של הנילוס.

תחותמס א' נחשב למייסד האימפריה המצרית. על כיבושיו בדרום ידוע שהגיעו מעבר לאשד השני.²⁸²

המלכים הרביעיים – שנוסרת ב' ותחותמס ב':

פסלים של שנוסרת ב' מראים כי היה גדל-גוף. מזמנו ואילך יש כתובות המזכירות עם אסייתי בשם 'שותו'.

גוויתו של תחותמס ב' נמצאה, והיא מראה שהיה בעל "מבנה גוף כבד".²⁸³ אזכורים של העם האסייתי בכתובות הממלכה החדשה קיימים רק מימיו ואילך. על כך כתב החוקר ר' גבעון: "קושי נעוץ בפער הגדול בזמן בין הופעת השם 'שותו' בממלכה התיכונה להופעת הישוסו'".

²⁷⁸ בנוגע לאמנמחאט ב' סטינו מהסדר הרגיל הרואה בו את בנו של שנוסרת א'.

²⁷⁹ תחותמס ג' היה המלך החמישי לשושלת י"ח, אך הורח זמן קצר לאחר מכן ע"י שותפתו, המלכה חתשפסות. הוא נותר מלך להלכה ללא סמכויות ממשיות, ורק לאחר מות חתשפסות החל למלוך בפועל.

²⁸⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 116.

²⁸¹ שם, עמ' 167.

²⁸² Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 362, 414.

²⁸³ Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 363, 415.

בתקופת תחותמס השני... מתקבל על הדעת כי אי הופעת השם בתקופה מוקדמת יותר אינה אלא מקרה".²⁸⁴

אך אין זה מקרה. שנוסרת ב' הוא תחותמס ב', ולכן השם 'שוסו' מופיע רק מימיו.

המלכים החמישיים – שנוסרת ג' ותחותמס ג':

המסורת המצרית רואה בשנוסרת ג' את גדול הכובשים: "מסביב לשמו נתגבשו הסיפורים על מלחמות וכיבושים".²⁸⁵ המחקר המודרני לעומת זאת מכתיר את תחותמס ג': "הוא בנה את הקיסרות הראשונה בתולדות העמים".²⁸⁶

בתעלה העוקפת את האשד הראשון של הנילוס יש כתובות המספרות שהיא נכרתה בהוראת שנוסרת ג'.²⁸⁷ כתובת אחרת באותו המקום מספרת שאת אותה תעלה הורה לעשות תחותמס ג'.²⁸⁸ דרומית יותר, במקום הקרוי סמנה, יש חורבות מקדש ובו שתי כתובות של שנוסרת ג' האומרות שכאן נקבע גבול מצרים. בכתובות אלו מפורטות הוראות המלך בנוגע לקרבנות.²⁸⁹ בכתובת נוספת כתובים אותם הדברים ומופיעים בה שמותיהם של תחותמס ושנוסרת יחדיו. מקובל בין החוקרים להסביר שתחותמס חידש את הגבול והמקדש של שנוסרת, ושילב במקדש החדש את הכתובות הקדומות, דא עקא ש"מן המקדש המקורי של שנוסרת לא נמצא דבר פרט לכתובת".²⁹⁰ לקראת הקמת אגם נאצר (סכר-אסואן) פינו את המקדש והעבירוהו למקום מבטחים. אך גם אז, כאשר כל המבנה נבדק עד היסוד, עדיין לא מצאו החוקרים את תכנית המבנה של מקדש שנוסרת ג'.

תחותמס ג' כתב במקדשו בכרנך את שמות המלכים המתים שקדמו לו. מרשימה זו נעדרים מלכי שושלת י"ח שקדמו לו והמלכים שנוסרת ג' ואמנמחא ג' משושלת י"ב.²⁹¹ החוקרים מתקשים להסביר את הכתובת, הנחשבת "רשימת מלכים מסורסת ולכן פחותה בערכה".²⁹² כאשר מזהים את תחותמס ג' עם שנוסרת ג' כתובת זו מובנת היטב.

המלכים השישיים – אמנמחא ג' והמלכה חאתשפסות:

בשונה מכל קודמיו היה אמנמחא ג' מלך שבימיו שרר שלום ושפע. הוא הפך את המכרות בסיני למושבות קבע.²⁹³

בשונה מכל קודמיה היתה חאתשפסות מלכה שבימיה שרר שלום ושפע. היא הפכה את המכרות בסיני למושבות קבע.²⁹⁴

במקדש שבנה אמנמחא ג' יש כתובת המתארת את הולדתו האלהית, וכיצד ירש את השלטון מאביו. כתובת זהה באותם מילים נמצאה במקדש חאתשפסות, בהבדל אחד: במקום שמו של אמנמחא ג' מופיע שמה של חאתשפסות. על כך אומרים: "הסיפור הועתק מילה במילה מן הרשימות העתיקות של שושלת י"ב".²⁹⁵

²⁸⁴ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 72.

²⁸⁵ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 140.

²⁸⁶ שם, עמ' 234.

²⁸⁷ Brested, Ancient Records of Egypt, I. pp. 291-292.

²⁸⁸ ibid, II, p.260.

²⁸⁹ ibid, I, p. 293.

²⁹⁰ ibid, II, p. 69.

²⁹¹ Redford, Pharaonic King-lists, Annals and day-books, Mississauga 1986, pp. 29-43.

²⁹² למברדין, א"מ, ה', עמ' 245.

²⁹³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 140.

²⁹⁴ שם, עמ' 206-207.

²⁹⁵ שם, עמ' 201.

הדמיון בין חאתשפסות לאמנמחת ג' ניכר במיוחד בתחום האמנות. פסלי חאתשפסות נחשבים לחיקוי לפסלי אמנמחת ג'.²⁹⁶ בצארביט-אל-חדאם שבסיני נתגלו כתובות בכתב אלף-ביתי קדום (פרוטו-סינאי) שהחוקרים נחלקו על זמנם: גרדינר וההולכים בשיטתו מייחסים אותן לימי אמנמחת ג', ואולברייט וסיעתו מייחסים אותן לימי חאתשפסות, ולשני הצדדים ראיות משכנעות.²⁹⁷ אם חאתשפסות היא אמנמחת ג' אזי שניהם צודקים. לסיכום: השוואה בין מלכי ראשית הממלכה החדשה למלכי הממלכה התיכונה מראה דמיון רב. הדבר מחזק את השקפתנו כי מדובר באותם המלכים בשמות אחרים.

אמצע הממלכה החדשה

עד כאן עסקנו במלכים של ראשית הממלכה החדשה (ראשית שושלת י"ח), והראנו כי אינם אלא העתקה של מלכי הממלכה התיכונה (שושלת י"ב) בשמות אחרים. מה בדבר המלכים הבאים אחריהם (המשך שושלת י"ח ושושלת י"ט)? מן האמור לעיל בפרקים ז'-ח' (תקופות שיחזור ו'מלכים וכפיליהם') ברור כי מלכים אלו, שחיו כביכול במאות י"ד-י"ג לפה"ס, היו לאמיתו של דבר במאות ז'-ו' לפה"ס, כלומר הם זהים למלכי שושלת כ"ו. בחלק ג' נעסוק בתקופה זו בהרחבה, ונביא ראיות נוספות לכך. [מדברים אלו עולה כי 'שושלת י"ח' אינה מקשה אחת, וקיים פער ניכר בין חלקה הראשון לחלקה האחרון]. השלב האחרון של הממלכה החדשה הוא שושלת כ', שהיתה כביכול במאה הי"ב לפה"ס. אך קיימות ראיות חזקות כי הזמן הנכון של שושלת זו הוא המאה הדר' לפה"ס, כלומר, היא זהה לשושלות כ"ח-ל', ובכך עוסק הפרק הבא.

²⁹⁶ Aldred, Egyptian art, London 1994, pp. 148,153.

²⁹⁷ ראה: זאס, הכתיבה המצרית של שמות זרים בימי הממלכה התיכונה וראשית הא"ב השמי-מערבי, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 44. לעומת: בית אריה, תגלית חדשה במכרה L בסראביט אל-ח'אדם, קדמוניות 53-54 (תשמ"א), עמ' 37.

פרק טז: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק ג')

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ' לתקופה הפרסית – ראיות 'גויי הים'
לתיארוך שושלת כ"א לתקופה הפרסית-הלניסטית – אסמכתאות נוספות

את שושלות כ'-כ"א במצרים מקובל לתארך למאות י"ב-י' לפה"ס. בספרו 'גויי הים' מביא וליקובסקי טיעונים משכנעים המוכיחים ששושלות אלו זהות לשושלות כ"ח-ל' שמן המאות ה'-ד' לפה"ס (סוף התקופה הפרסית וראשית התקופה התלמיית)²⁹⁸. להלן יובאו עיקרי דבריו, ולאחר מכן נציג אסמכתאות נוספות שמלכי ראשית שושלת כ' חיו בתקופה הפרסית.

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ' לתקופה הפרסית

שושלת כ' זהה עם שושלת כ"ח שמרדה בפרסים מעט אחרי שנת 400 לפה"ס ושלטה במצרים עד לשנת 343 לפה"ס. הראיות לכך:

א. הידוע במלכי שושלת כ' הוא רעמסס ג' שעל פי המקובל חי במאה הי"ב לפה"ס, אך בארמונו נמצאו אותיות יווניות בסגנון המאה הדי' לפה"ס. (הכתב היווני קיים רק מן המאה הח' לפה"ס). ומכאן שרעמסס ג' חי במאה ד' לפה"ס.

ב. בקברים שבהם נמצאו חותמות של רעמסס ג', ושל קודמו (המלך סת-נחת) נמצאו כתובות המורות על השפעה יוונית. חופרי האתר נחלקו האם לתארכו למאה י"ב לפה"ס, זמנו של רעמסס ג' (גריפס), או לתקופה היוונית, כפי שמראות הכתובות (נאביל). אך אם רעמסס ג' חי במאה ד' לפה"ס, הממצא מובן היטב.

ג. פפירוס מימי רעמסס ד' מספר כי לפני שושלת כ' "הארץ נכבשה... לאחר מכן ארסה היה להם לראש. על כל הארץ כפה לשאת מס". הדבר תואם את המצב בדורות שלפני שנת 400 לפה"ס, כאשר הארץ נכבשה על ידי הפרסים (525 לפה"ס) ולאחר מכן מונה הנציב ארשם על מצרים ועשק את תושביה (410-463 לפה"ס).

ד. רעמסס ג' שאחד משמותיו היה 'נחת-א-נב', מספר בכתובותיו כי נלחם ב'פרסת' וב'גויי הים' (עמים יווניים) וגירשם ממצרים.

מאידך, ההיסטוריון דיודורוס מספר על מלך מצרי בשם 'נכתנבו' מהמאה הדי', ועל נצחונו על הפרסים והיוונים שנלחמו עמם. מפקד החיל הפרסי היה נציב על הפרובינציה היוונית Tyaiy

²⁹⁸ וליקובסקי, גויי הים – פלשתיים או פרסים, תרגמה ש. כוגן, ישראל תשס"ד.

Drayahna שמשמעו 'אלו מהים'. פרטים רבים בתיאורו של דיודורוס זהים למסופר בתבליטי רעמסס ג'.
 [מובן מכך כי ה'פרסת' שנגדם נלחם רעמסס ג' לא היו הפלשתים, כפי שניתן למצוא בספרי ההיסטוריה, אלא הפרסים].
 ה. יורשיו העיקריים של רעמסס ג' היו בנו רעמסס ד', ולאחריו אחיינו רעמסס ו' שמרד בדודו. יורשיו העיקריים של נכתנבו היו בנו טאכוס ואחיינו נכתנבו ב' שמרד בדודו.
 ו. מקדש רעמסס ג' בנוי בסגנון דומה מאד למקדשים התלמיים מהמאה ג' לפה"ס. הדמיון ביניהם מורה כי אין הפרש רב בין זמנו של רעמסס ג' לתקופה התלמיית.

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ"א לתקופה הפרסית-הלניסטית

שושלת כ"א ידועה כ'שושלת כהני דת' ותקופתם נחשבת לתקופה עלובה ביותר. מלבד שיפוצים במקדשים וטיפול בחנוטים, לא עשו מלכיה כמעט דבר. לאמיתו של דבר מדובר בנציבים תחת השלטון הפרסי במאות ה'-ד' לפה"ס, שיכלו להתהדר בתארי 'מלך מצרים', כי המלך הפרסי 'מלך המלכים' לא הקפיד על כך. הראיות הן:
 א. תעודה מראשית שושלת כ"א מספרת על שליחותו של אדם בשם ון-אמון לחו"ל לקניית עצים למקדש אמון. גם במקדש אמון מהתקופה הפרסית נמצאה כתובת המספרת שהמקום נבנה על ידי 'המנהיג הגדול לארצות ניכר, ון-אמון'.
 ב. המלך השני בשושלת כ"א היה פסונזס (פאסבאחעננו). קברו התגלה בצווען והתברר כי הוא נבנה מעל שרידים של מבנה מהתקופה הפרסית, ומכאן שאינו קדום לתקופה זו. חופר האתר נאלץ לומר כי: "מקדשי צווען נבנו מחדש פעמים רבות עד שאף לא אבן אחת נמצאת עדיין במקומה המקורי".
 ג. בין החפצים שנקברו עם פסונזס היו כתובות בסגנון המקובל בימי בית תלמי (מאות ד'-א' לפה"ס).
 ד. כתובת מן השושלת הכ"א מספרת באריכות כיצד קיבל הכהן מנחפררע את 'האל' שבא לבקר במקדש אמון. התיאור זהה בפרטי פרטים למסופר בכתבי ההיסטוריונים על ביקורו של אלכסנדר מוקדון במקדש אמון ועל הכרזתו כ'אל'.
 ה. המסיים את שושלת כ"א הוא סא-אמון (ששמו כבר לא נכתב כשם מלך), שגנו את חנוטיהם של מלכי מצרים הקדומים.
 מאידך, התגלה קבר מפואר מן התקופה ההלניסטית שבו נקבר אדם רם-מעלה בשם סא-אמון. האגיפטולוגים מפרידים בין סא-אמון משושלת כ"א וסא-אמון מהתקופה ההלניסטית, ורואים בהם שני אנשים שונים. אך הקישוטים המעטרים את קבר סא-אמון ההלניסטי זהים לעיטורים בפפירוס שנכתב בהוראת סא-אמון מהשושלת הכ"א, ומכאן שמדובר באותו אדם.

אסמכתאות נוספות

עד כאן עיקרי הדברים שעליהם ביסס וליקובסקי את תיאורו. ולחיזוק דבריו נוסיף שתי עובדות:
 א. באי 'יב' שבמצרים התגלתה במקדש 'חנום' מצבה של המלך סת-נחת' (מייסד שושלת כ'), העוסקת בימי עלייתו לשלטון. מסופר בה כי הוא ניצח אויבים שנעזרו באסייתים ('סותו'), וגרשם ממצרים. המחקר המקובל אינו יודע לומר מי הם האויבים ומי הם האסייתים שלחמו לצידם.
 לעומת זאת, המצב בראשית המאה הד' לפה"ס, כאשר ניצחו המצרים את הפרסים וגרשו ממצרים, הולם יפה את הכתובת. באי 'יב' היה חיל משמר יהודי בשירות הפרסים, שהיתה לו איבה רבת שנים עם כהני 'חנום'. הניצחון על הפרסים היה גם ניצחון על היהודים שנואי נפשם, ואלו הם האסייתים ('סותו') המוזכרים בכתובת במקדש 'חנום'.
 אגיפטולוגית שחקרה את הכתובת לא יכלה להימנע מלראות את הדמיון בין המסופר בכתובת, לבין הידוע על הקהילה היהודית ביב, אלא שנאלצה לדחותו בגלל התאריך: "קיימת עדות לפזורה

יהודית ביב, ששימשה כצבא שכירים במצרים, אולם להשליך מציאות זו על כתובת סת-נחת' היא אנכרוניזם"²⁹⁹. אך אין זה אנכרוניזם, כי סת-נחת' חי בראשית מאה ד' לפה"ס.

ב. בשכבה 5 בבית שאן נמצא פסל המלך רעמסס ג' משושלת כ'. בשכבה שקדמה לה נמצא שער גדול: "פיצג'יראלד (חופר האתר) ציין כי מבנה השער בנוי אבני גזית בסגנון זהה לארמון מלכי ישראל בשומרון, אבל הוא לא ניסה להסביר כיצד מתיישב הדבר עם תיארוך שכבה 5 לימי רעמסס ג' "³⁰⁰.

מממצא זה עולה, כי רעמסס ג' חי בתקופה המאוחרת ל'ארמון מלכי ישראל'. על פי התיארוך המקובל, אין להבין כיצד ימי מלכי ישראל (מאות ט'-ח' לפה"ס) קודמים לימי רעמסס ג' (מאה י"ב לפה"ס). והדבר מהווה הוכחה נוספת כי זמנו האמיתי רעמסס ג' מאוחר בהרבה מן הזמן שנותנים לו ספרי ההיסטוריה.

ולהלן בחלק העוסק בימי שיבת ציון נראה ש'ארמון מלכי ישראל' בשומרון הוא לאמיתו של דבר ארמון מאמצע התקופה הפרסית (מאה ה' לפה"ס). הדמיון בינו ובין השער הגדול בבית שאן מלמד שאף את השער בבית שאן יש לתארך לאמצע התקופה הפרסית. ומכאן שהשכבה המאוחרת ממנו, המיוחסת לימי רעמסס ג', היא מסוף התקופה הפרסית (מאה ד' לפה"ס).

סיכום שני הפרקים: 'הממלכה החדשה' במצרים, ששלטה ברציפות במאות ט'-י"ב לפה"ס, לא היתה כלל ועיקר, ואינה אלא הרכבה של מלכים משלש תקופות שונות. חלקה הראשון עשוי ממלכי שושלת י"ב, חלקה האמצעי ממלכי שושלת כ', וחלקה האחרון ממלכי שושלות כ'-ח-ל'.

²⁹⁹ גלפז-פלר, "ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים", בית מקרא קס"ט, תשס"ב, עמ' 137.

³⁰⁰ ינאי, היבטים של התרבות החומרית בא"י בימי השושלת המצרית ה-20, דוקטורט, תל אביב 1996, עמ' 59.

חלק ב' – סיכום

ההיסטוריה החלה בראשית שושלת א' במצרים, ומקובל לומר כי שושלת זו החלה בסביבות שנת 3000 לפה"ס. על פי תאריך זה נקבע לוח הזמנים הארכיאולוגי המשמש את החוקרים, שלפיו מרבית הסתירות בין התנ"ך לארכיאולוגיה.

אך ככל שמתרבים הממצאים, מתברר יותר ויותר כי לוח הזמנים האמיתי קצר יותר מאשר לוח הזמנים המשמש את חוקרי המזרח הקדום. בחלק זה הראנו זאת במיוחד ביחס לתקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל ו'הממלכה החדשה' במצרים, ולהלן נראה זאת ביחס לתקופות אחרות. בכדי להמשיך ולקיים את לוח הזמנים הארוך, חובה להשתמש בתירוצים של "תקופות שמהן לא נותרו שום מצבות ותעודות", "תקופות שבהן העבר שלט ללא מיצרים", "תקופות שבהן נהגו לענווד תכשיטים בני 300 שנה", ועוד כהנה וכהנה.

ברור כי תירוצים אלו אינם משקפים את המציאות האמיתית. אם נרצה להיות ריאליים, אין מנוס מהמסקנה כי הממצאים מורים לנו לקצר את לוח הזמנים הקדום. כאשר נסיר מלוח הזמנים את החלקים המיותרים, יתברר לנו כי את עקבות סיפורי התנ"ך יש לחפש בממצאים מתקופות קדומות יותר מן התקופות שבהן מקובל לחפש. כאשר נעשה זאת, ניווכח כי גילינו פרטים רבים מן הנאמר בתנ"ך בממצאי המחקר.

פרק יז: בעקבות וליקובסקי – עיון בסיפורי המלך שישק ומלכת שבא

**מסע שישק – מגידו – 'מכת' היא שכם – מדוע היה רחבעם בשכם? – הוכחה מפפירוס
מצרי – מדוע עזב רחבעם את שכם? – מדוע נקראה מלכת מצרים 'מלכת שבא'?**

מסע שישק

בספר מלכים מסופר כי רחבעם שמרד במלך שלמה מצא מקלט בחצר שישק מלך מצרים. לאחר מות שלמה הוא חזר ארצה, והקים בשכם את ממלכת ישראל. שישק עצמו כבש לאחר מספר שנים את ארץ יהודה מידי רחבעם בן שלמה, ובזז את בית המקדש. בפרק 'ימי דוד ושלמה' זיהינו את שישק עם המלך שנוסרת ג' בן שושלת י"ב, ובפרק 'הממלכה החדשה במצרים' הראנו שמלך זה נקרא בכתובות מלכותיות 'תחותמס' (ג'),³⁰¹ יש לצפות אם כן שבכתובות תחותמס ג' יסופר על ביזת המקדש. ואכן, תחותמס ג' מספר על כיבושה של ארץ ישראל מידיו של מלך העיר 'קדש' שהיה עשיר מופלג. ברשימת השלל מצויירים מזבחות (מזהב ומנחושת) בעלי זר זהב סביב, שולחנות זהב, מנורות זהב ועוד. משכנעת במיוחד ההקבלה בין דיסקוס עגול המופיע בכתובת תחותמס ג', בתוספת סימון כי נלקחו בשלל 300 פריטים ממנו. לבין התיאור המקראי על ביזת שישק: "ויקח את כל מגיני הזהב" (מל"א יד, כו), "שלש מאות מגינים" (שם י, יז). לפי זה, מלך 'קדש' שנגדו נלחם תחותמס, הוא רחבעם מלך ירושלים 'עיר הקדש', והכלים המצויירים הם כלי המקדש, כמו שעמד על כך כבר וליקובסקי³⁰².

מגידו

אלא שפרט אחד בסיפור המלך המצרי מעורר תמיהה: בכתובת מסופר כי במערכה הראשונה התבצר מלך קדש במגידו (בקצה עמק יזרעאל). תחותמס כבש את העיר, ויחד עמה נפלה לידו כל

³⁰¹ בפסקה 'השוואות בין מלכים משתי התקופות'.

³⁰² וליקובסקי, תקופות בתוהו, עמ' 142-117.

ארץ ישראל הצפונית ('רת'נו העליונה'), אך מלך קדש הצליח להימלט מבעוד מועד. רק לאחר מספר שנים נלכדה גם העיר קדש. אם רחבעם הוא מלך קדש, יוצא מכך שרחבעם הסתגר במגידו. הדבר לא מובן, מדוע עזב רחבעם את ירושלים ועבר למגידו? זאת ועוד, בכתובת תחותמס יש רשימה ארוכה של ערי ארץ ישראל ובראשן קדש (ירושלים) ומגידו. היכן יש רמז במקרא כי מגידו היתה חשובה משאר הערים ומעמדה היה שווה לירושלים? אך האם את מגידו כבש תחותמס?

מכת' היא שכם

שמה של העיר בכתובת המצרית הוא 'מכת', ומכיון שלעיתים מתחלפות האותיות כ-ג ת-ד, הגיעו החוקרים למסקנה שמדובר במגידו. הכתובת מספרת עוד כי בדרך ל'מכת' עבר הצבא המצרי במעבר 'ערונא' הצר שבו 'סוס הולך אחר סוס', ולאחר מכן פנה צפונה עד שהגיע למעיין נחל 'קנה' שמדרום למכת. מכיון ש'מכת' זוהתה עם מגידו, זוהה מעבר ערונא עם ואדי ערה המוליך למגידו, ונחל קנה עם נחל אל-פאח הזורם מדרום למגידו (ולכן שמו במפות זמננו: נחל קינה)³⁰³. אך יש בארץ ישראל נחל ששמו 'נחל קנה', ומעיין נובע מדרום לשכם ולא מדרום למגידו (יהושע יז, ט). מכאן ש'מכת' היא שכם ולא מגידו. יש גם מעבר צר בעל שם הדומה ל'ערונא' שעליו נאמר כי שני בעלי חיים אינם יכולים לעבור בו כאחד. זהו אינו ואדי ערה, אלא מעלה בית חורון, שעליו אמרו חז"ל: "שני גמלים שהיו עולים במעלה בית חורון, אם עלו שניהם, נופלים. בזה אחר זה, עוברים"³⁰⁴. במעבר זה ניתן להגיע לשכם, אך לא למגידו. דברים אלו מורים לנו לחפש את השם 'מכת' באזור שכם. ואכן, מצאנו שם זה בשכם, כלשון הכתוב: "הַמִּקְמָתָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי שָׁכֶם. וְהַלֵּךְ הַגָּבֹול אֶל הַיְמִין (הדרום)... וַיֵּרֶד הַגָּבֹול נָחַל קָנָה" (יהושע יז, ז-ט). 'הַמִּקְמָתָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי שָׁכֶם' היא 'מכת' של כתובת תחותמס.

מדוע היה רחבעם בשכם?

אם 'מכת' היא שכם מובן לנו מדוע היה בה רחבעם, שהרי לשם בא כדי לקיים את טכס ההכתרה, ככתוב: "וַיֵּלֶךְ רַחְבֶּעַם שָׁכֶם כִּי שָׁם פָּא כָּל יִשְׂרָאֵל לְהַמְלִיךְ אֹתוֹ" (מל"א יב, א). מובן לנו גם מדוע היה לעיר זו מעמד כה בכיר, שהרי שכם אמורה היתה להיות עיר המלוכה. ספר מלכים מספר כי רחבעם נמלט משכם וכל צפון הארץ עבר לשלטון ירבעם, בן חסותו של מלך מצרים. לאחר מספר שנים נכנעה גם ירושלים למצרים (שם יד, כה). בדומה למסופר בכתובת תחותמס על בריחת מלך קדש ממכת ועל כניעת קדש לאחר זמן. ספר מלכים וכתובת תחותמס מספרים את אותו הסיפור.

³⁰³ יש המזהים את 'קינה' עם 'גינה' שהיא לדעתם ג'נין (נאמן, אדמות המלך בעמק יזרעאל בתקופה הכנענית המאוחרת, ארץ ישראל ט"ו (תשמ"ה), עמ' 143). על כך ניתן רק לומר, כי הנחל היוצא מג'נין אינו עובר מדרום למגידו, וממילא לא ניתן לקשר ביניהם.

³⁰⁴ בבלי סנהדרין לב ע"ב. את זיהוי ערונא עם מעלה בית חורון הציעה אוה דניאליוס. לגבי המיקום המדויק של מעבר זה, ראה: אליצור, מעלה בית חורון הקדום – שרידים והצעות שיחזור, בתוך: ארליך ואשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס הרביעי, אריאל תשנ"ד, עמ' 31-38.

הוכחה מפפירוס מצרי

גם הכתוב בתעודה מצרית אחרת, שבה יש 'חידון' בידיעת ארץ ישראל, מוליך למסקנה ש'מכת' היא שכס. כך נאמר בה: "מעבר הירדן כיצד לעברו? הראני הדרך אל מכת אשר מעליו". 'מכת' לפי זה נמצאת מעל מעבר הירדן. אם מכת היא מגידו משפט זה אינו מובן, שהרי מגידו אינה נמצאת מעל מעבר הירדן. לכן יש המבקשים להגיה את התעודה: "בפפירוס התחלף שמה של קינה בשמו של הירדן"³⁰⁵. יש העונים כי הירדן נמצא "תחת ה'מטריה' של מגידו. ואין זה קובע כלל שהמרחק הוא קרוב ל-35 ק"מ"³⁰⁶. אך התשובה הפשוטה היא שמכת היא שכס, וממעבר הירדן ('גשר-דמיה') אכן עולה דרך אל שכס. גם התעודה שהבאנו בפרק 'מי דוד ושלמה' מראה שהמקום שעליו צר הצבא המצרי הוא שכס: "הוד מלכותו התקדם בהצלחה רבה לעבר הארמון של המלך 'יחי' ונפלה שכס יחד עם ארץ ישראל (רת'נו) העלובה". 'מכת' אם כן אינה מגידו אלא שכס.

מדוע נקראה מלכת מצרים 'מלכת שבא'?

המושלת על מצרים בדור שקדם לתחותמס ג' היתה אמו החורגת, המלכה חאתשפסות (היא אמנמחת ג'). ומכך שהיסקנו כי מלכות תחותמס ג' היתה בימי רחבעם בן שלמה, עולה כי מלכות חאתשפסות היתה בימי המלך שלמה.

בימי שלמה ביקרה בירושלים 'מלכת שבא', כך מתאר זאת יוסף בן מתתיהו: "בימים ההם מלכה אשה על מצרים וכוש. תקפה אותה תשוקה לראות את שלמה, ויצאה לדרך אליו"³⁰⁷. מהאמור עד כה ברור כי 'מלכת שבא' היא חאתשפסות, ובנושא זה קיימת התאמה מופלאה בין התיעוד המצרי למסופר במקרא: על קירות המקדש המפואר שבנתה חאתשפסות מתואר בציורי ענק הגדול שבמפעלי חייה. לא היה זה כיבוש או ניצחון, אלא מסע ממלכתי שעשתה המלכה לארץ זרה, שנערך באותה המתכונת שבה מתאר המקרא את ביקור מלכת שבא, כפי שהאריך להראות וליקובסקי.³⁰⁸

אך נותרה שאלה חמורה הממתינה למענה: 'ארץ שבא' היא בדרום חצי האי ערב (בתימן). מדוע קורא הכתוב לחתשפסות 'מלכת שבא' ולא 'מלכת מצרים'? במה שונה היא ממלכי מצרים האחרים שנקראו על שם ארצם?

מסתבר שהסיבה לשינוי זה היא המתנה המיוחדת שהביאה המלכה. מתנה שהכתוב מפליג בערכה: "מאה ועשרים כיכר זהב ובשמים הרבה מאד ואבן יקרה, לא בא כבושם הזה עוד לרוב אשר נתנה מלכת שבא למלך שלמה" (מל"א י, י).

המקור העיקרי של הבשמים בימי קדם היה 'ארץ שבא' שבדרום ערב: "דרום ערב היתה הספק העיקרי של כמה סוגי בשמים"³⁰⁹. ובדברי הנביאים אנו רואים כי גם זהב ואבן יקרה הגיעו מארץ זו (ישעיהו ס, ו. יחזקאל כז, כב. תהלים עב, טו).

דברים אלו מסבירים את הכינוי 'מלכת שבא' שניתן למלכת מצרים. שהרי כפי שראינו, הכתוב נותן חשיבות רבה למתנותיה, ורואה בהבאתם מאורע שאין שני לו. מכיון שהמתנות הובאו מ'ארץ שבא', נקראה גם המלכה שהביאתם 'מלכת שבא'.

³⁰⁵ אהרונז, א"י בתקופה הכנענית המאוחרת, בתוך: רפל (עורך) תולדות א"י, ת"א תש"ס, עמ' 120.

³⁰⁶ אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן תשנ"ז, עמ' 117.

³⁰⁷ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגם א' שור, ירושלים תש"ו, ספר ח', ו, 5.

³⁰⁸ וליקובסקי, תקופות בתוהו, ישראל תשנ"ז, עמ' 86-109.

³⁰⁹ אפעל, א"מ ז', עמ' 461.

פרק יח: מיהי האשה שנרצחה ביריחו?

רצח באמצע הבניה – חיאל בית האלי – אחרית דבר

רצח באמצע הבניה

לעיל (בפרק 'כיבוש יהושע') סופר על כיבוש ושריפת יריחו בידי 'פולשים מן המדבר'. הממצאים מלמדים כי לאחר כן היה המקום שומם, עד שנבנה מחדש לאחר מאות שנים. חקר היישוב החדש הראה דבר פליאה: נמצא כי חומת העיר לא נבנתה כאחת, ובין לבין גר מן-דהו במקום: "בחפירה נתגלה דבר מוזר... בין הנחת יסודות הסוללה לבין השלמתה חלה הפסקה שבה נבנו חדרים ששמשו למגורים זמן מה... מסיבה כלשהי נדחתה הקמת הסוללה."³¹⁰ מהי אותה סיבה שגרמה לעיכוב הבניה? לא ידוע. באותם חדרים נתגלה דבר מזעזע, שהוסיף פליאה על פליאה: "נופך של מסתורין נוסף כשמצאנו שלד של אשה כבת שלשים שמצאה את מותה בעריפה, שכן חוליות הצוואר היו כרותות." החופרת מציעה: "ייתכן כי היא שבנתה את הבקתה ועוררה את זעמם של בוני הבצורים כשבאו לחדש המלאכה."³¹¹ דברים אלו מעוררים תמיהה. האם לא יכלו לפנות את האשה באמצעים פחות חמורים? לאמיתו של דבר, יש להקדים ולשאול שאלה נוספת: אתר בניה הוא לא מקום מומלץ לגור בו. מדוע בחרה האשה להקים את ביתה דווקא בתוך החומה הנבנית, ולא במקום נוח יותר? על כל פנים, מציאת הבקתה שהפריעה לבניית החומה, ומציאת סימני הרצח שבא בעקבות זאת, מוכיחים כי בניית החומה לא התנהלה על מי מנוחות, והבונים נתקלו בהתנגדות עזה שעליה היו צריכים להתגבר. מי היתה אותה אשה שכה התנגדה לבניית החומה, ומדוע?

חיאל בית האלי

ההקבלה למקרא יכולה לתת הסבר מתקבל על הדעת למאורעות שקרו בעת בניית החומה, וראשית כל, נציג את בונה האתר החדש. שמו היה 'חיאל בית האלי', שהכתוב מספר כי בנה את יריחו בימי המלך אחאב (מלכים א טז, לד). ספר מלכים מספר כי כאשר בנה חיאל את העיר התקיימה בו קללת יהושע: "אָרֹר הָאִישׁ לְפָנַי ה' אֲשֶׁר יָקָם וַיִּבְנֶה אֶת הָעִיר הַזֹּאת אֶת יְרִיחוֹ בְּכִכְרוֹ יִסְדְּנָה וַיִּבְצְעִירוּ יָצִיב דְּלָתֶיהָ" (יהושע ו, כו), והוא קבר את בניו בזה אחר זה.

³¹⁰ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 162.

³¹¹ שם, עמ' 163.

מסתבר כי כאשר ראתה אשת חיאל את הקורה לילדיה, התנגדה בכל יכולתה לתכניתו של בעלה. היא התנחלה באתר הבניה ומנעה בגופה את המשך העבודות, וזו סיבת ההפסקה שחלה בבניית החומה. השלד כרות הראש מלמד אותנו כיצד התגבר לבסוף חיאל על הבעיה: האשה נרצחה והחומה המשיכה להבנות על גופתה המתה.

אחרית דבר

תל יריחו נבנה אם כן במחיר חייהם של ילדי חיאל, וכפי שמראים הממצאים הארכיאולוגיים, גם במחיר חיי אדם. הישוב בתל יריחו המשיך להתקיים עד סוף תקופת הברונזה התיכונה (כלומר, סוף ימי ממלכת ישראל).

סופה של העיר שהחלה את ימיה בשפך דם נקי לא היה טוב. החפירות גילו שבסוף ימיה נקברו בה בו זמנית אנשים רבים, ולאחר מכן נחרבה ונשרפה. כך כותבת חופרת האתר: "נסיבות יוצאות מגדר הרגיל הביאו לקבורת אנשים מרובים כל כך בעת ובעונה אחת. אנו רשאים להסיק כי אסון מסוים גרם לתמותה גבוהה... האסון אירע זמן קצר לפני סופה של יריחו... אין ניכרים בשלדים סימני פגיעות, ולא היה זה רעב. ההשערה היא כי היתה זו מחלה קטלנית. נראה שיריחו נפקדה במגיפה ואחריה בדליקה.³¹² לאחר מכן לא נבנתה העיר פעם נוספת.³¹³

תל יריחו נותר אם כן מקום מקולל עד עצם היום הזה.

לסיכום: חפירות יריחו מצאו את חומת העיר שבנה חיאל בית האלי במחיר חיי בניו. נמצאו גם שרידי גופת אשה שהפריעה לבנייה והומתה. אל נכון היתה זו אם בניו של חיאל, שמנעה בגופה את בניית החומה ולכן נרצחה.

³¹² שם, עמ' 192-193.

³¹³ שם, עמ' 199-201.

פרק יט: מי הרג את יהורם ואחזיהו?

כתובת 'בית דוד' בן – הסתירה בין המקרא לכתובת – הסברי החוקרים – חזאל לא מעיד
שהרג את יהורם ואחזיה – מדוע לא נמצאו כתובות ממלכי ישראל?

כתובת 'בית דוד' בן

בין החוקרים ניטש ויכוח ארוך שנים אודות דוד המלך, הנזכר רבות במקרא, אך לא נזכר בשום מקור חיצוני מאותם ימים. היו שקיבלו את העדות המקראית המספרת על מלך בשם זה, והיו שטענו כי מדובר בדמות אגדית ש'הומצאה' בדורות מאוחרים.

ויכוח זה קיבל תפנית בשנת 1993, כאשר נמצאה בתל דן (שבגליל העליון) שבר כתובת של מלך ארמי המתפאר כי הרג את מלך ישראל ואת 'מלך בית דוד'³¹⁴. נמצאה אם כן עדות חיצונית מתקופת המקרא לדוד המלך.

היו שניסו עדיין לטעון כי דוד לא היה ולא נברא, והכתובת מדברת על מלך עיר הקרויה על שם האל 'דוד'. אך בעונת החפירה הבאה נמצא שבר נוסף מאותה כתובת ובו השתמרו באופן חלקי שמותיהם של המלכים: '...רם מלך ישראל' ו'...יהו מלך בית דוד'³¹⁵. הדבר תואם את שמות שני המלכים – מישראל ומיהודה – שנהרגו בעת המלחמה נגד חזאל מלך ארם: יהורם מלך ישראל ואחזיהו מלך יהודה. (כמסופר בספר מל"ב פרק ח').

לכן מוסכם כיום כי בכתובת זו אכן מדובר על בית דוד, והיא הוצבה על ידי חזאל מלך ארם לאחר שכבש את דן. המחלוקת על קיומו של דוד המלך הוכרעה, אך נפתחה בעיה חדשה: מי הרג את המלכים יהורם ואחזיהו?

הסתירה בין המקרא לכתובת

בספר מלכים מסופר כי קצין בשם 'יהוא' (שהיה לאחר מכן למלך ישראל) הוא שהרג את יהורם ואחזיהו: "וַיְהִי כִּי הָיָה בְּקֶשֶׁת וַיֵּץ אֶת יְהוֹרָם בֶּן זִרְעִי וַיֵּצֵא הַחֲצִי מִלְּבוֹ... וַאֲחִזְיָה מֶלֶךְ יְהוּדָה רָאָה וַיָּנֹס... וַיִּרְדֵּף אַחֲרָיו יְהוּא וַיֹּאמֶר גַּם אֹתוֹ הִפָּהוּ... וַיָּנֹס מִגְדּוֹ וַיָּמָת שָׁם" (מלכים-ב ט, כד-כז בהשמטות).

מדברים אלו ברור כי יהורם וכפי הנראה גם אחזיהו הומתו בידי יהוא. מאידך, בכתובת שבדן מתפאר חזאל כי הוא הרגם: "קתלת אית יהורם בר אחאב מלך ישראל וקתלת אית

³¹⁴ בירן ונוה, כתובת ארמית מתקופת בית ראשון בתל דן, קדמוניות 103, תשנ"ד, עמ' 76.

³¹⁵ הנ"ל, הכתובת מן המצבות והחוצות, קדמוניות 109, תשנ"ה, עמ' 109.

אחזיהו מלך ביתדוד". (תרגום: הרגתי את יהורם בן אחאב מלך ישראל והרגתי את אחזיהו מלך בית דוד). מי אם כן הרג את המלכים, יהוא או חזאל?

הסברי החוקרים

בסתירה זו שבין כתובת חזאל למקרא, יש המעדיפים את דברי חזאל על פני האמור במקרא. לדוגמא נצטט את דבריה של א' ליפשיץ: "ספר מלכים מעוניין לפאר ולהגדיל את חלקו של יהוא בהיסטוריה, משום התיקונים הדתיים שלו, ומוכן לייחס ליהוא את הריגת יהורם ואחזיהו, אף על פי שהמעשה היה מעשה חזאל"³¹⁶. יש לציין כי מדובר בחוקרת המשתייכת ל'אסכולת ירושלים' ה'מגינה' כביכול על אמיתות המקרא.

חוקרים אחרים מעדיפים את גירסת המקרא, ולדעתם חזאל התפאר במעשים שלא עשה, כפי שמצוי – כך מודים כולם – בכתובות קדומות: "ידועים מקרים לא מעטים שבהם ייחסו מלכים לעצמם מסעות מלחמה והישגים שלאמיתו של דבר לא נטלו בהם חלק"³¹⁷.

יש גם הרוצים לומר כי כוונת חזאל במילה 'קתלת' (הרגתי) אינה כפשוטה, אלא לניצחון בקרב, אך כמובן שיש בהסבר זה דוחק.

אבל האם באמת קיימת סתירה בין כתובת דן לכתוב במקרא?

חזאל לא מעיד שהרג את יהורם ואחזיהו

האם מספר חזאל בכתובתו כי הרג את יהורם ואחזיהו? התשובה היא לא, לפחות על פי הנוסח המצוי בדינו. ולשם כך נציג את הכתובת, בצירוף ההשלמות שהושמו בסוגריים.

כתובת חזאל

שורה	מקור	תרגום
5	אנה ויהך הדד קדמי ואפק מן שבע...	אני וילך האל הדד לפני ואצא משבעת
6	מלכי ואקתל מל(כן שב)ען אסרי אלפי ר	מלכים ואהרוג מל(כים שב)עים אסרי אלפי ר
7	כב ואלפי פרש (קתלת אית יהו)רם בר (אחאב)	כב ואלפי פרשים. (הרגתי את יהו)רם בן (אחאב)
8	מלך ישראל וקתלת(אית אחז)יהו בר (יהורם מל)	מלך ישראל והרג(תי את אחז)יהו בן (יהורם מל)
9	ך ביתדוד ואשם (אית קריתתם חרבת)...	ך בית דוד. ואשים (את עריהם חורבה)...

רואים אנו כי המשפט המדבר על הריגת אחזיהו הוא פגום: "וקתל... יהו", והושלם ל"קתלת אית אחזיהו" – הרגתי את אחזיהו. אך השלמה זו אינה הכרחית. ניתן גם להשלים "וקתל הדד לאחזיהו" – הרג האל הדד את אחזיהו, או "קתלוהו לאחזיהו" – הרגוהו לאחזיהו, או "קתל ליה אחזיהו" – נהרג אחזיהו.

על סמך מה קבעו מפרסמי התעודה כי את המילה "וקתל" יש להשלים "וקתלת"? על כך הם עונים: "ההשלמה בשורה 8 "וקתלת(ת)" (היינו והרגתי) מתבקשת מן העובדה, שגם הפעלים בשורה 6 ("ואקתל") ובשורה 9 ("ואשם") הם בגוף ראשון"³¹⁸.

³¹⁶ ליפשיץ, פולמוס בית דוד, בתוך: ברין וליפשיץ (עורכות), דוד מלך ישראל חי וקיים?, ירושלים תשנ"ז, עמ' 35.

³¹⁷ נאמן, הכתובת הארמית מתל דן בהארה היסטורית, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 115.

למרות דברים אלו נאמן עצמו מעדיף את דברי חזאל על האמור במקרא.

³¹⁸ בירן ונוה, כתובת ארמית מתקופת בית ראשון בתל דן, קדמוניות 103, תשנ"ד, עמ' 80.

אך ההשוואות עם שורה 6 ושורה 9 צריכות להוביל למסקנה הפוכה, והיא: חזאל לא מייחס את הריגת אחזיהו לעצמו. שכן בשורות 6 ו-9 שבהם הוא מתייחס לעצמו (גוף ראשון), הוא משתמש בבנין יפעל: "אקתל" "אשם", בשונה מן המילה שבשורה 8 העוסקת בהריגת אחזיהו: "קתל...". אם רצה חזאל לומר כי הוא שהרג את אחזיהו, היה משתמש באותה מילה שבה סיפר על הריגת 'שבעים המלכים': "ואקתל". אם בחר להשתמש במילה אחרת, אף שאין אנו יודעים להשלימה בוודאות, ברור הוא שאחזיהו נהרג בידי של אדם אחר.

[הדבר מוכיח גם כי ההצעה שהעלנו: "וקתל הדד" אינה נכונה. שכן גם ביחס להדד הוא משתמש בבנין יפעל: "ויהך"].

לסיכום: ה'סתירה' בין ספר מלכים לכתובת חזאל היא סתירה מדומה. משום שהקביעה כי חזאל מעיד כי הוא שהרג את יהורם ואחזיהו, בניגוד לאמור במקרא, לא מסתמכת על נוסח הכתובת המצויה בדינו, אלא על השלמתה בידי מפרסמיה. השלמה זו, לא רק שאינה הכרחית, אלא קרוב לוודאי שגויה. חזאל לא טוען שהרג את יהורם ואחזיהו.

מאידך, מה שכן נוכל לומר בוודאות הוא, כי חזאל מספר שאחזיהו (וכפי הנראה גם יהורם) לא מת על מיטתו אלא נהרג, בדיוק כפי הכתוב במקרא. כתובת זו היא דוגמה נוספת להתאמה בין הארכיאולוגיה והמקרא.

מדוע לא נמצאו כתובות ממלכי ישראל?

עד כאן עסקנו בכתובת חזאל, שאיננה כתובת ההנצחה היחידה שנמצאה באזורנו. מפורסמת ממנה היא מצבת מישע מלך מואב. בכתובת זו מספר מישע על נצחונותיו ופעולותיו: "ואנכי בניתי... ואנכי עשיתי... ואנכי כרתי" וכו'.³¹⁹

כתובות נוספות נשתמרו ממלכי עמון, ארם, חמת, פלשת ועוד, אך לא ממלכי ישראל. יש מי שסבור כי ההבדל בין ישראל לעמים אחרים הוא מקרי בלבד: "עד כה לא נתגלו כתובות של מלכים מישראל ויהודה, אבל יש מקום להניח, שגם הם הציבו מצבות וכתבו כתובות".³²⁰ אך בהתחשב בעובדה שארץ ישראל נחקרת ביסודיות כבר למעלה ממאה שנה, ונערכות בה חפירות יותר מבכל מקום אחר בעולם, היעדר כל שריד למצבות מלכותיות מצביע כי כפי הנראה לא נהגו בישראל לחקוק כתובות זיכרון. מה יכולה להיות הסיבה לשוני זה בין ישראל לעמים שמסביבם? יתכן שהסיבה להבדל זה נעוצה באישיותו של מייסד בית המלוכה הישראלי (והיהודי), דוד המלך. במזמורים שהותיר ניתן למצוא משפטים כדוגמת: "וְאֶנְכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ, חָרַפְתָּ אֶדָם וְכִזְוִי עָם" (תהלים כב, ז). לא יעלה על הדעת למצוא פתגם מעין זה בכתובות ההנצחה של מלכי קדם. אך דוד לא היה מלך רגיל, וגם כשעלה לגדולה לא שכח כי הוא בן תמותה רגיל עם כל חסרונותיו. אופי המלוכה שהוריש לבאים אחריו היה כזה, שמלך לא היה יכול להרשות לעצמו לרשום כתובות התפארות.

[כשם שכיום, אופי המשטר ברוב המדינות לא מניח למנהיגים לשכוח כי אינם שונים באופן מהותי מנתיניהם. ולכן אם שליט בן זמננו יכתוב בנוסח: "אנכי המלך הגדול, הגבר החזק" וכו', כפי שנהגו בימי קדם, ישים עצמו לבוז].

זו גם הסיבה לכך שבכתובת ההנצחה היחידה שנמצאה ביהודה – כתובת ניקבת השילוח – לא מופיע שמו של איש.

בארכיאולוגיה ניתן ללמוד מן הממצא, ולעתים גם מהעדר ממצא: חוסר כתובות מלכותיות בישראל וביהודה מעיד כי ההשקפה על המלוכה בישראל היתה שונה מבשאר העמים, וממלך נדרשה ענווה למרות מעמדו הרם, ולכן נמנעו מלכי ישראל מלחקוק כתובות התרברבות.

³¹⁹ בכתובת זו מתפאר מישע כי לקח את כלי ה' והביאם לפני אלילו כמוש. יש המסבירים בכך את דברי הנביאים ישעיהו וירמיהו: "שמענו גאון מואב גא מאד... כי על ה' הגדיל" (ישעיהו טז, ו. ירמיהו מח, כו-כט). ראה: אליצור, ישראל והמקרא, ר"ג תש"ס, עמ' 175-182.

³²⁰ נאמן, הכתובת הארמית מתל דן בהארה היסטורית, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 113.

פרק כ: המושיע בימי יהואחז

בעיית כתובת שושנק – בעיית המלך סוא – פיתרון בעיית כתובת שושנק – פתרון בעיית
המלך סוא

בעיית כתובת שושנק

בימי בית ראשון שלטו על מצרים שושלות מלכים ממוצא לובי (שושלות כ"ב-כ"ג). מייסד שושלת כ"ב היה שושנק א', שבכתובותיו מסופר כי ערי ארץ-ישראל משועבדות לו. שבר מצבה שנמצא במגידו ועליו חקוק שמו, מלמד שלא היתה זו התפארות שוא. במקרא מסופר על מלך מצרי בשם שישק, שכבש את ארץ יהודה בימי המלך רחבעם בן שלמה. בשל הדמיון בשם, זוהה שושנק א' עם שישק המקראי. אך התעוררה בעיה: במקרא מסופר שישק כבש את עריה הבצורות של יהודה (דברי הימים ב, יב, ד), ואילו הערים המוזכרות בכתובת שושנק הן ערי ממלכת ישראל ויישובי הנגב, בעוד ערי יהודה נעדרות.³²¹ מה פשר ההבדל בין התיאור המקראי לבין הרשום בכתובת המלך המצרי?

בעיית המלך סוא

קושי נוסף בתולדות מלכי מצרים בימי בית ראשון, הוא המסופר על הושע, אחרון מלכי ישראל: לפי האמור בספר מלכים, היה הושע כפוף למלך אשור. הוא ביקש לפרוק את עולו על ידי שביקש את עזרת מלך מצרים, ונענש על כך בידי המלך האשורי. זה לשון הכתוב: "וַיִּמְצָא מֶלֶךְ אֲשׁוּר בְּהוֹשֶׁעַ קֶשֶׁר, אֲשֶׁר שָׁלַח מֶלְאָכִים אֶל סוּא מֶלֶךְ מִצְרַיִם" (מלכים ב, יז, ד). הבעיה בסיפור זה היא, שבימי הושע (ימי שושלת כ"ג), היתה מצרים מפולגת למספר נסיכויות ולא היה לה כלל מלך. למי אם כן שלח הושע? לכן יש המסבירים שהפסוק לא מתכוון למצרים אלא לממלכה בשם 'מצרי' שהתקיימה בצפון ערב. או ש'סוא' אינו שמו של מלך מצרים אלא שמה של העיר 'סאיס', או ש'סוא' הוא שם של מפקד צבאי מצרי.³²² אך מובן שכל אלו הם תירוצים דחוקים.

³²¹ מזר, כנען וישראל, עמ' 244-234.

³²² ייבין, א"מ ה', עמ' 1002-1003; תדמור, א"מ ד', עמ' 257; ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 394.

פיתרון בעיית כתובת שושנק

הפתרון לבעיות שהוזכרו הוא זה: זמן של השושלות הלוביות (718-945 לפה"ס) מקביל כמעט לזמן שבו התקיימה ממלכת ישראל (721-945 לפה"ס).³²³ אלא שמתוך למעלה מ-220 שנות השושלות, יש תיעוד ברור רק על 90 השנים הראשונות, ועל שארית השנים נאלצים לומר שהיו 'תקופה אפלה' שלא הותירה שרידים. אם לא נקבל הסבר זה ונסיר את התקופה האפלה מלוח הזמנים, אזי יצא שהשושלת הלובית מלכה רק בתשעים השנים האחרונות של ממלכת ישראל (718-810 לפה"ס).³²⁴

אם כך, מייסד השושלת הלובית שושנק א' לא חי בימי רחבעם, אלא למעלה ממאה שנים אחריו, בימי בית יהוא. בתקופה זו סבלה ממלכת ישראל מאד מן הארמים שהיו מרטשים עולליהם ומבקעים הרוטיהם, ולאחר מכן הוקל להם. ככתוב על המלך יהואחז בן יהוא: "וַיַּחַל יְהוֹאָחָז אֶת פְּנֵי ה'... וַיִּתֵּן ה' לְיִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעַ וַיֵּצְאוּ מִתַּחַת יַד אֲרָם" (מלכים ב', יג, ד-ה).

הכתוב לא פירש מיהו המושיע שעזר לישראל, ויש המסבירים שהיה זה אדד-ניררי מלך אשור שנלחם בארם בימי יהואחז.³²⁵ אך מן האמור לעיל מסתבר, ששושנק א', שממלכת ישראל היתה כפופה לו, הוא המושיע של ימי יהואחז. שלטונו היה נוח משל הארמים שהיו אכזריים, ואולי לא ארך זמן רב, ולאחריו "ישבו בני ישראל באוהליהם כתמול שלשום" (מלכים ב', שם).

פתרון בעיית המלך סוא

עכשיו, כשאחרנו את השושלת הלובית בלמעלה ממאה שנה, יכולים אנו לזהות את המלך המצרי 'סוא' שאליו שלח הושע, אחרון מלכי ישראל. כי לפי לוח זמנים זה יוצא שימי הושע הם ימי המלך המצרי אוסורכן ב', שהוא המלך המצרי שהמקרא מכנהו בקיצור 'סוא'. החופרים שבדקו את חורבות העיר שומרון מצאו בה שנהבים מארמון מלכי ישראל ככתוב: "וַיִּתֵּר דְּבָרֵי אַחְזָב וְכָל אֲשֹׁר עֲשָׂה וּבֵית הַשֵּׁן אֲשֶׁר בָּנָה" (מלכים א', כב, לט). בין כלים אלו נמצא גם "שבר כלי שחרוט עליו השם אסרכן הב' מלך מצרים".³²⁶ זהו המלך סוא, שבשומרון סמכו לשווא על עזרתו.³²⁷

³²³ השתמשנו במספרים המקובלים לסוף ימי ממלכת ישראל. אך ראה להלן בפרק 'אורך השנים בעת העתיקה' ובפרק הסיכום.

³²⁴ שהשושלת הלובית החלה סמוך לשנת 800 לפה"ס מלמד גם הממצא בגבל. ראה: Rohl, A test of time, London 1996, pp. 370-371.

³²⁵ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 265.

³²⁶ אביגד, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1499.

³²⁷ וליקובסקי זיהה את סוא עם שושנק א' (תקופות בתוהו, עמ' 144).

אך זיהוי זה לא מסתבר, משום ששנים ספורות אחרי חורבן שומרון החלה למלוך במצרים שושלת כ"ה, עליה יש תיעוד במצרים, ואחד ממלכיה נזכר גם במקרא (תרהקה). מאידך, יש תיעוד ברור שאחרי שושנק א' מלכו יורשיו במשך עשרות שנים. אם שושנק הוא סוא שחי בימי חורבן שומרון, מתי מלכו יורשיו?

פרק כא: מפעלי המים של חזקיהו

המים בירושלים הקדומה – הכנות חזקיהו למצור האשורי – האם 'ניקבת חזקיהו' תואמת את המסופר על חזקיהו? – הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה – התאמת הממצא לכתוב – "ואין מקום לבהמה לעבור תחתיו" – כתיב כתובת השילוח

על המלך חזקיהו מסופר כי עשה שינויים במערכת המים של ירושלים. בפרק זה נבדוק את הממצאים הקשורים לסיפור זה.
[יתכן שהקורא ימצא כי כדי לעקוב אחר הדברים יש צורך בקריאה איטית.]

מעין הגיחון

המים בירושלים הקדומה

ירושלים הקדומה, שהיתה בנויה על גבעת עיר-דוד, סיפקה את צרכי המים שלה ממעיין הגיחון הסמוך לה. אל המעיין היו יורדים בני העיר, ממלאים את כליהם מים, ומביאים לבתיהם.

עיר דוד ומעיין הגיחון

מעין הגיחון היה בתחתית המדרון שמצפון-מזרח לעיר, ולשימוש בו היו שלשה שלבים:³²⁸ שלב א' – המים היו יוצאים מהמעין ונשפכים לעמק העמוק שמתחתיו (נחל קדרון). בשלב זה היתה גישה נוחה למים לתושבי צפון העיר, בעוד דרום העיר היה מרוחק מן המים. שלב ב' – תעלת השילוח – בתקופת הברונזה התיכונה² נחצבה תעלה שהוליכה את המים לדרום העיר. התעלה היתה גלויה ברובה בעת חציבתה, אך כוסתה יותר מאוחר באבנים גדולות. התעלה, היבשה כיום, מזוהה עם "הנחל השוטף בתוך הארץ", הנזכר בספר דברי הימים ב' (לב, ד). שלב ג' – ניקבת השילוח – מאוחר יותר נחצבה ניקבה (מנהרה) מתחת לעיר דוד שהתחילה בסמוך למעיין הגיחון והסתיימה אף היא בדרום העיר. הניקבה נעשתה במפלס נמוך ממפלס התעלה, מה שגרם שמי הגיחון חדלו מלעבור בתעלה, שהפכה ליבשה, והחלו לזרום בניקבה, שבה הם זורמים עד היום.

³²⁸ לוי, ירושלים בימי הבית הראשון והבית השני, ירושלים 1998; עמירן, הספקת המים לירושלים, קדמוניות 1-2, תשכ"ח; דה-גרוט, סיור בעיר דוד, אריאל 46; רייך ואחרים, ירושלים – מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים תשנ"ח.

הניקבה נחצבה משני הכיוונים, ובדרומה נמצאה כתובת בכתב עברי קדום המספרת על מפגש החוצבים: "וזה היה דבר הניקבה... היכו החוצבים איש לקראת רעו גרזן על גרזן וילכו המים מן המוצא אל הברכה". מקובל לומר כי ניקבת השילוח נזכרת במקרא, ולהלן נדון אם נכון הדבר אם לאו.

הכנות חזקיהו למצור האשורי

חזקיהו מלך יהודה היה כפוף לסנחריב מלך אשור, עד שמרד בו והפסיק מלהעלות לו מיסים. המלך האשורי יצא למלחמה נגד יהודה, וחזקיהו שהבין כי ירושלים תבוא במצור, התכונן לכך. כך מספר הכתוב:

"וַיֵּרָא יְחִזְקִיָּהוּ כִּי בָא סִנְחַרִּיב וּפָנָיו לְמַלְחָמָה עַל יְרוּשָׁלַם. וַיִּנְעֹץ עִם שָׂרָיו וַגְּבָרָיו לְסִתּוֹם אֶת מֵימֵי הָעֵינֹת אֲשֶׁר מֵחוּץ לְעִיר וַיַּעֲזְרוּהָ. וַיִּקְבְּצוּ עִם רַב וַיִּסְתַּמּוּ אֶת כָּל הַמַּעֲיָנוֹת וְאֶת הַנַּחֲל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ לֵאמֹר לִמָּה יָבֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר וּמִצָּאוּ מַיִם רַבִּים. וַיִּתְחַזַּק וַיִּבֶן אֶת כָּל הַחֹמָה הַפְּרוּצָה וַיַּעַל עַל הַמְּגִדֹּלוֹת וְלַחֲצוּצָה הַחֹמָה אַחֲרָתָא... וכו' (דברי הימים ב, לב, ב-ה). ושוב: "וַהֲוָה יְחִזְקִיָּהוּ סִתָּם אֶת מוֹצָא מֵימֵי גִיחוֹן הָעֵלְיוֹן וַיִּשְׁרֹם לַמָּטָה מִעֲרֵבָה לְעִיר דָּוִיד" (דברי הימים ב, לב, ל). בספר מלכים הדבר נאמר בקיצור: "עָשָׂה אֶת הַפְּרָכָה וְאֶת הַתַּעֲלָה וַיָּבֵא אֶת הַמַּיִם הָעֵינִי" (מלכים ב, כ, כ).

מקובל לומר, כי חציבת ניקבת השילוח, שהייתה את המים מן התעלה, היא 'סתימת המעיינות' שביצע חזקיהו, ועל כן ניקבת השילוח מכונה כיום 'ניקבת חזקיהו'.

האם 'ניקבת חזקיהו' תואמת את המסופר על חזקיהו?

כשנדקדק בכתובים המספרים על פעולות חזקיהו, ניווכח כי ניקבה זו המכונה 'ניקבת חזקיהו' אינה התעלה שעשה חזקיהו, שהרי הכתוב מדבר על סתימת התעלה ("הנחל השוטף"), ואילו חציבת הניקבה לא סתמה את התעלה, אלא רק הייתה את המים שהיו אמורים להגיע אליה. כך שהמילה 'סתימה' איננה מתאימה.

זאת ועוד, המשמעות הפשוטה של המילים "וישרם למטה מערבה" היא שהמים זרמו בקו ישר למערב, ואילו ניקבת השילוח זורמת בנתיב מפותל מצפון לדרום.

טענה נוספת שהועלתה כנגד זיהוי הניקבה עם סתימת התעלה היא, שמה שעשה חזקיהו היה חייב להסתיים בזמן קצר שלא ארך יותר ממספר שבועות. שהרי חזקיהו החל כאשר סנחריב כבר בא לארץ יהודה, וגמר עוד לפני הגיעו לירושלים. זמן זה לא יכול היה להספיק לחציבת הניקבה, שאורכה למעלה מ-500 מטר, ומשך הזמן הדרוש לחציבתה מוערך בחצי שנה לפחות.³²⁹

יש לזכור כי הניקבה צרה (כ-60 ס"מ בלבד) ולא יכלו לעבוד בה מספר אנשים יחד. לכן נראה שניקבת השילוח איננה תעלת חזקיהו. אך אין הדבר אומר שלא נותרו עקבות למעשיו של מלך זה, יש רק לחפשם במקום הנכון. שכן, ימי בית ראשון מקבילים לתקופה הארכיאולוגית 'ברונזה תיכונה ב'. מתקופה זו קיימים שרידים לארבעה פעולות שונות שלפי הכתוב ביצע חזקיהו. לשם כך נציג את הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה (שחלקם התגלה רק בשנים האחרונות).

³²⁹ ר"ח ארנטרוי, עיונים בדברי חז"ל ולשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' מ"ג; גרוסברג, כיצד התכונן חזקיהו למצור סנחריב, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 113-124.

הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה

כאמור לעיל, בתקופת הברונזה התיכונה נחצבה 'תעלת השילוח', שהיא 'הנחל השוטף בתוך הארץ'. מלבד זאת, נמצאו ממצאים נוספים מאותם ימים. מדובר ב: 1. מערכת 'פיר וורן'. 2. 'הבריכה החצובה'. 3. הביצור. 4. המנהרה התחתונה.

המנהרה היורדת לפיר וורן

מערכת פיר וורן – מעיין הגיחון היה מחוץ לעיר, כך שבעת מצור היתה העיר מנותקת ממקור מימיה. בכדי להתגבר על בעיה זו נחפרה מנהרה במעמקי האדמה, שהובילה מן העיר למי הגיחון. המנהרה נעשתה ככל הנראה על יסוד סדק טבעי, וחלקה האמצעי היה פיר (ארוכה) בגובה 13 מטר, הקרוי על שם מגלהו 'פיר וורן'.³³⁰ בכדי להגיע למים, היו יורדים במנהרה עד הפיר, משתלשלים בפיר עד לתחתיתו, ומשם הולכים עוד כ-20 מטר עד למעיין.

³³⁰ אבלס וארכיט, מחלוקת אודות גישה מוגנת למים בתקופת הברונזה התיכונה, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס החמישי, רמת גן תש"ס, עמ' 10-12.

בנוגע לתיארוך מערכת פיר וורן, היו דעות שונות במחקר. היו שהקדימו לתקופת הבה"ת (קניון), היו שאיחרו לתקופת הבה"מ (עמירן), ואף לתקופת הברזל (שילה). הממצאים החדשים הכריעו לטובת התיארוך המקדים: "נמצאו ראיות ארכיאולוגיות לתיארוך המערכת כולה לתקופת הבה"ת ב' " (רייך ושוקרון, חפירות ב'בריכה החצובה' שליד מעיין הגיחון, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 17).

הבריכה החצובה – סמוך למעיין נחצב בסלע מאגר מים גדול (14 מטר עומקו!) שחובר בתעלה לתעלת השילוח. חציבת הבריכה לא הושלמה, ולא יכלו להאגר בה מים, היות ורצפתה גבוהה מגובה תעלת השילוח, (למעט חלק קטן), והמים שהיו מגיעים לבריכה היו נשפכים לתעלה.³³¹

הביצור – מעל מעיין הגיחון נבנתה מערכת ביצורים כבדה שממנה התגלו לעת עתה שני מגדלים: 'מגדל המעיין' ו'מגדל הבריכה'. האבנים שמהם נעשה הביצור הן הגדולות ביותר שהתגלו מן התקופה שקדמה להורדוס.³³²

המנהרה התחתונה – כפי שנאמר לעיל, אנשי ירושלים יכלו להגיע למי הגיחון גם בעת מצור, דרך מנהרת 'פיר וורן'. אך גישה זו היתה קשה, והצריכה גלישה בפיר הארוך. מאוחר יותר נחצבה מנהרה שהוליכה את מי הגיחון עד תחתית פיר וורן. עתה יכלו בני ירושלים לעמוד מעל הפיר, לשלשל דלי ולשאוב מים, ובכך לחסוך מעצמם את הדרך הקשה.³³³

כשנבדוק, נגלה כי הממצאים האמורים תואמים להפליא לדברי הכתובים המספרים על פעולות חזקיהו.

שרידי הביצורים שמעל המעיין (שים לב לגודל האבנים)

³³¹ א' מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 140.

³³² רייך ושוקרון, החפירות החדשות בעיר דוד, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 4-5.

³³³ לדעת החופרים (רייך ושוקרון) הפיר לא שימש לשאיבת מים, אך דעתם אינה מקובלת. לסיכום ראה אצל: פאוסט, לשאלת תיפקודו של פיר וורן, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס התשיעי, רמת גן תשס"ד, עמ' 16-17.

התאמת הממצא לכתוב

כאשר המצור האשורי עמד להגיע לירושלים, לא היה צפוי מחסור במים בעיר, שהרי אליהם יכלו להגיע דרך מערכת 'פיר וורן'. המשימה שניצבה בפני חזקיהו היתה למנוע מן האשורים להגיע למים, אשר זרמו גלויים בתעלת השילוח. כיצד פתר את הבעיה?

1. ראשית מעשיו היתה לסתום את המעיין והתעלה: "ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ". האבנים המכסות את תעלת השילוח הן עדות לפעולה זו.

תעלת השילוח ומעליה האבנים הסותמות אותה

2. סתימת התעלה לא היתה מספקת, משום שהתעלה הסתומה לא יכלה להכיל בתוכה את כל המים הנובעים, והם היו עתידים לבצבץ מתוכה החוצה. היה צורך למצוא מקום לעודפי המים, ולשם כך נחצבה ה'בריקה' החצובה' הענקית, שכאמור, לא עלה בידו להשלימה. זוהי כוונת הכתוב: "עשה את הברכה".

3. מעל הבריקה והמעין בנה חזקיהו ביצור, ככתוב: "ויעל על המגדלות ולחוצה החומה האחרת". ה"מגדלות" הם 'מגדל המעין' ו'מגדל הבריקה' שנחשפו בחפירות, ו"החומה האחרת" היא החומה שחיברה את המגדלות עם חומת העיר.

[דברינו בשתי הפיסקאות האחרונות, הם כוונת כתוב נוסף העוסק בפעולות חזקיהו: "וּמְקָנָה עֲשִׂיתָם בֵּין הַחֲמִיתִים" (ישעיה כב, יא). ה'מקנה' היא 'הבריקה' החצובה' האמורה שנעשתה בין החומה הישנה לביצור החדש].

4. כאשר חלפה הסכנה לא השלים חזקיהו את חציבת הברכה, אלא שיפר את המערכת, והביא את המים לעיר: "ויבא את המים העירה". זוהי 'המנהרה התחתונה' שהביאה את מי הגיחון עד לתחתית פיר וורן.

זוהי כוונת הכתוב: "הוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וישרם למטה מערבה לעיר דוד". שהרי מנהרה זו נמצאת במפלס נמוך מן התעלה ("למטה"), וממערב לה ("מערבה"), והמים מגיעים אליה בקו ישר ("וישרם"). מצינו גם את עקבות פעולתו של חזקיהו.

"ואין מקום לבהמה לעבור תחת"

לעיל הסברנו מדוע ניקבת השילוח אינה שייכת להכנות שעשה חזקיהו למצור סנחריב. מתי אם כן היא נחצבה?

קיימת דעה האומרת כי גם הניקבה נחצבה על ידי חזקיהו, כאשר ביקש לשפר את הגנת העיר לאחר מפלת סנחריב³³⁴. אך מסתבר יותר שהיא נחצבה בסוף תקופת שיבת ציון, בימי עזרא, כאשר הוחל בבניית חומת העיר מחדש³³⁵. נתון המסייע לכך הוא העובדה שבתעלות קטנות המסתעפות מן הניקבה נמצאה קיראמיקה מסוף תקופת הברזל³³⁶, כלומר תקופת עזרא (כמו שנראה בחלק העוסק בימי שיבת ציון). בכתובים העוסקים בימי שיבת ציון אכן ניתן למצוא איזכור לניקבה זו:

הכתוב מספר כי אויבי יהודה נלחמו כנגד בניית ירושלים והחריבוה, ונחמיה ששמע על כך ביקש לשקם את העיר. בבואו לירושלים הוא יצא לסיור הכנה לאורך החומה ההרוסה, והוא מזכיר את הנקודות בהן עבר. בין היתר הוא אומר: "וַאֲעֲבֹר אֶל שְׁעַר הָעֵיִן וְאֶל בְּרֶכֶת הַמֶּלֶךְ וְאֵין מָקוֹם לְבִהֵמָה לְעֹבֵר תַּחְתָּי" (נחמיה ב, יד).

במהלך סיורו נתקל אם כן נחמיה במכשול שאינו עביר לבהמה. אך בין אם מדובר בקיר זקוף, בין אם מדובר במדרון חלקלק, הלשון "אין מקום לבהמה לעבור תחת" נשמע קשה. למה התכוון נחמיה?

אם נשים לב למקום שבו הוא עמד – ברכת המלך – נוכל להבין את דבריו, שכן 'ברכת המלך' היא הבריקה שבמוצא ניקבת השילוח. נחמיה שביקש להכיר את העיר רצה לעבור בניקבה, אך ממדיה המצומצמים לא איפשרו לו להיכנס עם הבהמה, והוא נאלץ להשאירה בחוץ ולהיכנס בגפו. כאן הולמים היטב דברי הכתוב: "ואין מקום לבהמה לעבור תחת". אם אכן לניקבת השילוח יש הקשר מקראי, מסתבר שאינו לחזקיהו אלא לעזרא ולנחמיה.

³³⁴ גרוסברג, כיצד התכונן חזקיהו למצור סנחריב, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 113-124.

³³⁵ ראה להלן בפרק 'ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה' בפסקה 'עליות עזרא ונחמיה'.

³³⁶ רייד ושוקרון, חומות ותעלות מתקופת הבה"ת ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר דוד – נתונים חדשים מעונת החפירות 2000, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השישי, רמת גן תשס"א, עמ' 11-12.

כתיב כתובת השילוח

סיוע לכך שעלינו לאחר את חציבת הניקבה לימי עזרא נותן הכתיב שבו נכתבה הכתובת החקוקה בניקבה. [אמנם אין מדובר בהוכחה גמורה, כי בנושא הכתיב יכולים להיות יוצאים מן הכלל]. כיצד ניתן ללמוד מן הכתיב על תאריך הכתובת? כי כיום אנו כותבים את המילה 'שלו' ונגזרותיה ('ידו' 'רגלו' וכדו') בסימנת האות ו', אך בבית ראשון נכתבו מילים אלו בסימנת ה' ולא ו': 'שלה' ('ידה' 'רגלה' וכו').

לשם דוגמא נציג כתובת מימי בית ראשון, הלא היא כתובת 'אשר על הבית':
בספר ישעיהו מוכיח הנביא את אחד משרי חזקיהו – 'שבנא אשר על הבית' – במילים אלו: "מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר, חוצבי מרום קברו, חוקקי בסלע משפן לו" (ישעיהו כב, טז). הפסוק לא מובן. איך יכול אדם לחצוב קבר במרום?
כתובת פגומה שהתגלתה בירושלים עונה על כך. היא נמצאה בכרך קבורה, בצוק שמעל נחל קדרון, וזה לשונה: "זאת [קבורת]... יהו אשר על הבית. אין פה כסף וזהב [כי] אם [עצמותיו] ועצמות אמתו (אשתו) אתו"³³⁷. מצאנו אם כן שאדם שתוארו היה 'אשר על הבית' חצב לו קבר במרומי הסלע. זהו פירוש המילים: "חוצבי מרום קברו".

הכתיב בכתובת זו הוא באות ה': "ועצמות אמתה אתה". וכתיב זה התקיים עד סוף ימי הבית, כמו שמלמדים מכתבי לכיש (מדור החורבן), שבהם נכתב 'עבדה' במקום עבדו, 'שלחתה' במקום שלחתו³³⁸.

לעומת זאת, בניקבת השילוח הכתיב דומה לכתיב בזמננו: 'איש אל רעו', כמו שמציינים החוקרים: "כינוי הגוף לנסתר אינו – ה כמקובל בכתובות מימי בית ראשון, כי אם – ו"³³⁹. ומכאן שכנראה כתובת השילוח איננה מימי בית ראשון אלא מאוחרת יותר.

כתובת השילוח אינה מתאימה אם כן לכתיב ימי בית ראשון, ושונה גם מכתובות מימי ראשית בית שני. כמו למשל מכתב מימי שיבת ציון שנתגלה סמוך ליבנה-ים, ובו מתאונן הכותב על בגדו שנלקח ממנו. המכתב פותח במילים "ישמע אדוני השר את דבר עבדו", והמילה 'עבדו' כתובה כך: 'עבדה'³⁴⁰.

כלומר, גם בימי שיבת ציון עדיין נהג הכתיב הקדום, ועלינו לאחר אם כן את תאריך כתובת השילוח לסוף ימי שיבת ציון, שהם ימי עזרא ונחמיה.

לסיכום: על חזקיהו מסופר כי ביצע שיפורים במערכת המים של ירושלים. החפירות מצאו עקבות לארבע פעולות שונות של חזקיהו: סתימת התעלה, הבריכה, הביצור, והבאת המים לעיר.

אך הניקבה, המכונה כיום 'ניקבת חזקיהו', אינה מעשי ידיו אלא מתקופה מאוחרת יותר, כפי שמוכיח גם הכתיב של הכתובת שכתבו חוצבי ניקבה.

ימי עזרא, שבהם כידוע החלו שינויים בכתב, ובהם גם נעשו פעולות בניה בירושלים (כמו שנראה בחלק 'ימי שיבת ציון'), הם המועד הסביר לחציבת ניקבת השילוח.

³³⁷ קאסוטו ואביגד, א"מ ד', עמ' 383-384; ברקאי, קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא, בתוך: זינגר (עורך) קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 136; הנ"ל, בתי הקברות של ירושלים בימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון, עמ' 110; אחיטוב, כתובות עבריות מימי בית ראשון, שם, עמ' 93.

³³⁸ טור-סיני, א"מ ד', עמ' 518.

³³⁹ אחיטוב, א"מ ד', עמ' 633.

³⁴⁰ נוח, כתובות עבריות במצד-חשביהו, ידיעות כ"ה (תשכ"א), עמ' 117-128.

המכתב הוא מתקופת ה'ורדה', שמקובל לשייכה לימי סוף בית ראשון. אך כפי שנראה בחלק העוסק בתקופת שיבת ציון, התיארוך הנכון הוא ימי אחשורוש וארתחשסתא.

[כך כותב על ממצאי האתר חוקר האמון על התיארוך המקובל: "ענין רב יש בכמה סוגים של כלים שבדרך כלל נוהגים לייחסם לתקופה הפרסית" (שטרן, התקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 22-23). הכותב לא נותן הסבר כיצד הגיעו כלים פרסיים לאתר 'מימי בית ראשון', והדבר מהווה הוכחה נוספת שתקופת ה'ורדה' היתה בימי שלטון פרס.]

פרק כב: מתי צר סנחריב על ירושלים?

מסעות הכיבושים של מלכי אשור – בעיית לוח הזמנים – בעיות נוספות – פתרון הבעיות –
מצבת מישע – מלכי ישראל ויהודה – שושלות י"ב וי"ט במצרים – לוח גזר – כמה שנים
היו בני ישראל במצרים? – מתי היתה יציאת מצרים?

פרק זה דן בבעיה כרונולוגית מימי המלך חזקיהו. פתרון הבעיה משליך על סוגיות מקראיות וארכיאולוגיות נוספות.

סדר הזמנים לימי חזקיהו ויורשיו (השנים לפה"ס)

יהודה	אשור	מצרים
חזקיהו 727-698	שלמנאסר 727-722	
	סרגון 722-705	
	סנחריב 705-681	
מנשה 698-643	אסרחדון 681-669	תרהקה 688-663
	אשורבניפל ויורשיו 669-612	פסמתק 663-610
אמון 643-641	חורבן נינוה 612	
יאשיהו 641-609	סוף ממלכת אשור 609	

מסעות הכיבושים של מלכי אשור

שלמנאסר מלך אשור שם מצור על שומרון בירת ממלכת ישראל, בשנתו הרביעית של חזקיהו מלך יהודה. ככתוב: "ויהי בשנה הרביעית למלך חזקיהו עלה שלמנאסר מלך אשור על שומרון ויצר עליה". כעבור שנתיים נפלה שומרון: "בשנת שש לחזקיהו... נלכדה שומרון" (מל"ב יח,

ט-י). הכתוב אינו מגלה מי כבש את העיר, אך מתעודות אשוריות אנו יודעים שהיה זה יורשו של שלמנאסר, המלך סרגון.³⁴¹ לאחר מכן, בשנה ה-14 לחזקיהו כבש סנחריב בנו של סרגון את רוב ממלכת יהודה, אך נאלץ לסגת בלא שעלה בידו לכבוש את ירושלים. במהלך מסעו זה הגיעתו שמועה כי המלך 'תרהקה' יצא להילחם בו. (מל"ב פרקים יח-יט. ישעיהו פרקים לו-לז. דהיי"ב פרק לב). הדבר מסופר גם בכתובת סנחריב העוסקת במסעו לארץ ישראל בשנת מלכותו הרביעית, כשאת כישלונו לכבוש את ירושלים הוא מתאר כהישג: "את חזקיהו היהודי כלאתי בירושלים כצפור בכלוב".³⁴²

בעיית לוח הזמנים

פרשה זו מהווה בעיה כרונולוגית חמורה, שכן שנת 14 לחזקיהו היא שנת 714 לפה"ס ואילו סנחריב החל למלוך רק 9 שנים אחר כך, בשנת 705 לפה"ס, ותרהקה רק 26 שנים אחר כך, בשנת 688 לפה"ס. איך מספר הכתוב על המלכים סנחריב ותרהקה בתאריך הקודם בשנים רבות לראשית מלכותם? בענין זה הועלו מספר אפשרויות, אך לא נמצא הסבר שיהלום את לשון הפסוקים.³⁴³ זאת ועוד, מן המקרא עולה, שממזור שלמנאסר (שנה 4 לחזקיהו) עד מסע סנחריב (שנה 14 לחזקיהו) עברו רק 10 שנים. ואילו מן המקורות האשוריים עולה, שעברו לפחות 20 שנה (משלמנאסר עד השנה הרביעית לסנחריב שבה נערך המסע). הא כיצד?

בעיות נוספות

הבעיות הכרונולוגיות בדורות אלו אינן מצטמצמות למקרא בלבד. ניתן למנות שתיים נוספות: א. התעודות האשוריות מעידות כי בשנה השניה לאשורבניפל (667 לפה"ס) הוא נלחם בתרהקה וגירשו מצפון מצרים לבלי שוב. למרות זאת נמצאה שם כתובת משנת 664 לפה"ס המציינת את תרהקה כמלך.³⁴⁴ איך קוראת הכתובת לתרהקה 'מלך' כאשר על הארץ מולך אשורבניפל? ב. האשורים קראו את השנים על שמם של שרי הממלכה, כל שנה על שמו של שר אחר. נמצאה רשימה ובה שמות השנים מ-910 ועד 649 לפה"ס. שמות השנים שמכאן ואילך לא מופיעות ברשימה זו אך התגלו בתעודות שונות. אין התאמה בין מספר השנים לבין מספר השמות: "מ-648 עד 612 דרושים 37 שמות, ואילו מספר השמות עליהם יש לנו עדות הוא כ-50".³⁴⁵ איך נכנסות 50 שנה בתוך 37 שנים?

פתרון הבעיות

יתכן שהתשובה לכל הבעיות הנ"ל היא זו: לעם ישראל יש שני ראשי שנה עיקריים: בניסן ובתשרי. גם את ראש השנה הבבלי (ה'אכיתו') חגגו פעמיים בשנה בתקופות מסוימות.³⁴⁶

Oppenheim, Babylonian and Assyrian Historical Texts, by: Pritchard (ed.) ANET, ³⁴¹ Princeton 1969, p. 284.

³⁴² תדמור, מלחמת סנחריב ביהודה, ציון נ', ירושלים תשמ"ה, עמ' 80-65.

³⁴³ תדמור, שם; אפעל, א"מ ה', עמ' 1069-1065; גליל, ישראל ואשור, חיפה תשס"א, עמ' 111-100.

³⁴⁴ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 399.

Whiting, The post canonical and extra canonical eponyms, by: Millard, The ³⁴⁵ eponyms of the Assyrian Empire, Helsinki 1994, p. 72.

³⁴⁶ סאגס, דברי ימי בבל, תל אביב תשל"ב, עמ' 359.

מסתבר שאצל חלק מן המלכים, הן בישראל והן באומות העולם, נהגה שנה בת שישה חדשים: מניסן לתשרי ומתשרי לניסן. כך הן 55 שנות מלכות מנשה שהיו לאמיתו של דבר רק כ-28. גם אצל מלכי אשור: שלמנאסר, סרגון, סנחריב ואשורבניפל (או יורשיו), נהגו לחגוג כל חצי שנה את ראש השנה ולתת שם חדש לשנה. עתה מתקבלים התאריכים הבאים:

סדר הזמנים לימי חזקיהו ויורשיו – לוח מתוקן (השנים לפה"ס)

יהודה	אשור	מצרים
חזקיהו 670-699	שלמנאסר 696-699	תרקה 663-688
	סרגון 688-696	
	סנחריב 676-688	
	אסרחדון 664-676	
מנשה 642-670	אשורבניפל ויורשיו 612-664	פסמתק 610-663
אמון 641-642		
יאשיהו 609-641		

עתה מסולקות כל הבעיות, וסדר המאורעות הוא זה: בשנת 696 לפה"ס שהיא השנה הרביעית לחזקיהו, צר שלמנאסר על שומרון. בשנת 694 נכבשת העיר ע"י סרגון. בשנת 686 שהיא שנה 14 לחזקיהו ורביעית לסנחריב (בשנים חצויות), מתקיים מסע סנחריב ליהודה ובמהלכו נלחם סנחריב גם נגד תרהקה. רק בשנת 663 מגרש אשורבניפל את תרהקה, ומכאן ואילך מתחילה תקופת פסמתק א', שכפי שיוסבר להלן, לא היה זה שמו של מלך בודד, אלא של תקופה שבה מלכו מספר מלכים. (בפרק 'הדורות שאחרי אל-עמרנה').

ההסבר למספר השנים הגבוהה העולה מן התעודות מסוף ימיה של האימפריה האשורית הוא, שהשנים הרשומות, או לפחות חלק מהן, אינן מייצגות שנה שלימה, אלא רק שנה של ששה חדשים.

[כשנבדוק, נגלה כי כך נהגו כבר בתקופה קדומה בהרבה, בימיו של 'זמרי'לם', מלך העיר מארי שבמסופוטמיה (ימי חמורבי). מהשוואה עם כתובות מלכים אחרים עולה שהוא מלך לכל היותר 18 שנה, אך בעירו נמצאה כתובת משנת מלכותו ה-32³⁴⁷ הא כיצד? אלא שגם הוא מנה את שנותיו בשנים בנות ששה חדשים.]

מלכי ישראל ויהודה

גם בעם ישראל היה זמן שבו מנו למלכים על פי שנה של שישה חדשים. לעיל הראנו זאת על ימי מנשה, וכך גם נהגו מימי עוזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל עד לימי אחז מלך יהודה ופקח בן רמליהו מלך ישראל (ועד בכלל).

ראיה לכך מהכתוב: "בשנת עשרים ושבע שנה לירבעם מלך ישראל מלך עזריה" (מל"ב טו, א), שעל כך שואל רד"ק: והלא בשנת י"ד לירבעם מלך עזריה? והמלבי"ם מוסיף: "בפסוק זה לא מצאו כל אנשי חיל ידיהם".

המפרשים פירשו כל אחד בדרכו. אך לפי האמור לעיל, שבימי ירבעם החלו למנות כל שנה כשנתיים, העניין מובן, כי שנת י"ד הפכה לשנים כ"ז-כ"ח.

כך מתיישב עניין נוסף: מן האמור בספר מלכים יוצא שבין המלכים מנחם והושע היו לפחות 20 שנה. אך שני מלכים אלו מופיעים בכתובותיו של המלך האשורי תגלת-פלאסר שמלך רק 18 שנה.

³⁴⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 47-48.

היישוב לסתירה בין הכתובות היא, שבימי מנחם ויורשיו מנו לפי שנה קצרה, לעומת תגלת-פלאסר שמנה לפי שנה ארוכה. לפי זה, בין מנחם והושע עברו רק 10 שנים, וכך יכלו שניהם למלוך בימי תגלת פלאסר.

מצבת מישע

בספר מלכים מסופר על מלך מואבי בשם 'מישע' שהיה משועבד לישראל בימי אחאב, ופרק את עולו לאחר מות אחאב. יהורם, בנו של אחאב, ניסה לחדש את השלטון הישראלי על מואב, והדבר לא עלה בידו (מל"ב א, א. שם ג, ד-כז). לאחר מספר שנים מת יהורם והושמד כל בית המלוכה (מל"ב ט-י).

בעבר הירדן התגלתה מצבה בכתב עברי של מישע מלך מואב, בה הוא מספר על "עמרי מלך ישראל. ויענה את מואב ימים רבים. ויחליפו בנו ויאמר גם הוא אענה את מואב... ואראה בו ובביתו". "עמרי" הנזכר בכתובת הוא ככל הנראה אחאב בן עמרי, שאף המקרא מכנהו 'עמרי' (מל"ב ח, כ), ובנו הוא יהורם, שבמותו עבר מן העולם בית עמרי.

מישע ממשיך לספר בכתובת: "וירש עמרי את ארץ מהדבא וישב בה ימיו וחצי ימי בנו ארבעים שנה" (שנה).³⁴⁸ והדברים תמוהים, שהרי ימי אחאב ויהורם אינם מגיעים לארבעים שנה.³⁴⁹ החוקרים פותרים את הסתירה כלאחר יד: "אשר לארבעים שנה, הוא בוודאי ביטוי שגור המציין דור אחד".³⁴⁹ "מספר זה מסופק... אין בו כדי ללמד על משך זמן שלטונה של ישראל במואב".³⁵⁰

אך לאחר שראינו כי בחלק מן הכתובות הקדומות המילה 'שנה' משמעה ששה חדשים, כתובת מישע מובנת היטב. כוונת מישע במילים 'ארבעים שנה' היא לשנים קצרות בנות ששה חדשים, כלומר עשרים שנה. זה היה משך הזמן שבו שלטו אחאב ובנו על מואב.

שושלות י"ב וי"ט במצרים

עד עתה ראינו כי בכתובות עבריות ואשוריות 'שנה' היא לעתים שנה בת ששה חדשים. דברים אלו נכונים גם לכתובות מצריות. כך הוא לגבי ימי שושלת י"ב, עליה כותב פר' תדמור: "שרדו ידיעות על משך שלטונה של השושלת, עם זאת, מביאות תעודות בנות התקופה תאריכים כפולים".³⁵¹

כך גם היה בימי שושלת י"ט במצרים, אשר להלן (חלק ד') נראה כי נמשכה פחות מ-60 שנה, בעוד שמתעודות התקופה ידוע על לפחות 108 שנים.

גם התשובה לבעיות אלו היא קיומם של שני סוגי שנים. בכתובות שושלת י"ב ובשושלת י"ט נהגו למנות בשנה בת שישה חדשים, וזו הסיבה למספר השנים הכפול.

לוח גזר

דברינו על שיטת מניה הקוראת ל-6 חדשים שנה, מעלים את השאלה: כיצד יתכן שלא הגיעה לידינו עדות ברורה על כך?

³⁴⁸ יש המפרשים כי האמור בכתובת מישע אינו על אחאב ויהורם, אלא על עמרי ואחאב, ומדובר על מרד מואבי באמצע ימי אחאב (שלאחריו חזר אחאב והשתלט על מואב). המילים "ואראה בו ובביתו" אינן תומכות בפירוש זה.

לענייננו אין הדבר משנה, שהרי גם ימי עמרי ואחאב אינם מגיעים לארבעים שנה.

³⁴⁹ מזר, א"מ ד, עמ' 922.

³⁵⁰ ליוור, א"מ ד, עמ' 717.

³⁵¹ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 50.

בכדי לענות שאלה זו נציג את 'לוח גזר', שבו רשומה שיטת מניה שהיתה נוהגת בעבר, ואף עליה לא השתמרה כל עדות.

בלוח זה, שנחשף בחפירה בשנת 1908, רשומים שמות חקלאיים של 8 חדשי השנה: 1. ירחו אסיף. 2. ירחו זרע. 3. ירחו לקש (לקש – הזריעה המאוחרת). 4. ירח עצד פשתה (קטיף פשתה). 5. ירח קציר שעורים. 6. ירח קציר... (חיטה?). 7. ירחו זמר (זמירה? בציר?). 8. ירח קץ. עיון ברשימה מראה כי יש בה 4 חדשים רגילים (ירח), ו-4 חדשים כפולים (ירחו), סה"כ 12 חדשים. עד לחשיפת הלוח לא היה ידוע דבר קיומו של החדש הכפול 'ירחו', ולמרות זאת, אין ספק כי הוא היה קיים. בדומה לכך, גם שנה בת ששה חדשים היתה קיימת, אף שללא ניתוח הכתובות העתיקות, לא היינו יודעים על קיומה.

כמה שנים היו בני ישראל במצרים?

על פי האמור יובן הכתוב: "ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה. ויהי מקץ שלשים שנה וארבע מאות שנה" (שמות יב, מ-מא), שהתקשו בו כבר חז"ל, שהרי בני ישראל היו במצרים רק 210 שנה (ראה רש"י על אתר). בנוסף יש להבין, מדוע המספר 430 חוזר בפסוק פעמיים? אך הכוונה היא ל-215 שנה, ולכן נכפל המספר 430 פעמיים, כי מדובר בשיטת מניה הכופלת כל שנה לשתיים. הכתוב מונה מלידת מנשה שהיתה מספר שנים קודם לירידה מצרימה, כי מיום זה מתחיל "מושב בני ישראל במצרים", שהרי יש שניים מישראל – יוסף ומנשה – היושבים במצרים. [דברים אלו נראים מחודשים, אך כבר בחז"ל היו שהסבירו שכוונת הכתוב במילים "ארבע מאות ושלשים שנה" היא ל-215 השנים שעברו מיום לידת מנשה (רבי אלעזר בן עזריה ב'פרקי דרבי אליעזר', פרק מ"ח).]

מתי היתה יציאת מצרים?

שלמה החל לבנות את בית המקדש בשנה הרביעית למלכו, שהיתה שנת 480 ליציאת מצרים (מל"א ו, א). חישוב שנות מלכי בית ראשון העלה כי תחילת בנין הבית היתה בשנת 965 לפה"ס בערך, ומכאן שאת יציאת מצרים עלינו לקבוע בסביבות שנת 1445 לפה"ס. אך מהאמור בפרק זה עולה, כי בימי עוזיהו-אחז ובימי מנשה נהגה שנה בת שישה חדשים. הפחתת ימי מנשה וימי עוזיהו-אחז למחצית מקצרת את אורך ימי בית ראשון בכ-40 שנה וקובעת את תחילת בנייתו ל-925 לפה"ס (בערך). מכאן שאת יציאת מצרים שאירעה 480 שנה קודם לבנין הבית יש לתארך לסביבות 1405 לפה"ס.

לסיכום: ההכרה שאצל חלק ממלכי העת העתיקה אורך השנה היה ששה חדשים בלבד, פותרת את הבעיה הכרונולוגית של מסע סנחריב ובעיות כרונולוגיות נוספות, ומקצרת את לוח הזמנים הקדום.

**חלק ד: תקופת אל-
עמרנה**

פרק כג: 'חבירו'

איגרות אל-עמרנה – תיאוריה א': החבירו = עברים – תיאוריה ב': החבירו = עב"מ –
פתרון תעלומת החבירו – סיכום

איגרות אל-עמרנה

אחת התגליות הידועות ביותר מימי קדם היא קבוצת מכתבים בשפה האכדית, שנתגלתה בתל-אל-עמרנה שבמצרים, בארכיון המלך אמנתחפ ד'. מלך זה, שעל-פי המקובל חי במאה י"ד לפה"ס, שלט גם על ארץ ישראל וסוריה. שלטונו התערער כי מן הצפון פלש לארץ צבא החיתים (עם שישב באנטוליה – טורקיה) שכבש ערים רבות ושרפם, וגם ממלכת בבל וממלכת מיתני חתרו תחת השלטון המצרי.

רוב המכתבים שהתגלו באל-עמרנה הם ממלכי הערים בארץ ישראל וסוריה, הכותבים לאדוניהם למלך מצרים, ובהם הם מרבים להתלונן על עמיתיהם הבוגדים בו. בחלק מהמכתבים מוזכרים אויבים בשם 'חבירו' או 'אישגז' השורפים את ערי הארץ. מי הם ה'חבירו'?

תיאוריה א': החבירו = עברים

על פי הנאמר במקרא עולה שהמאה הי"ד לפה"ס היא זמן כיבוש הארץ, לכן יש המזהים את החבירו-אישגז עם העברים הכובשים את הארץ בהנהגת יהושע.

זיהוי ה'חבירו' עם העברים נתקל במספר קשיים:

א. ה'חבירו' נלחמו במקומות שאליהם העברים לא הגיעו. לדוגמא: עיקר התלונות נגד ה'חבירו' באות ממלך העיר 'גבל' אשר מצפון לביירות, המספר שה'חבירו' כבשו את כל הערים שסביבו, והם כבר צרים על חומותיו³⁵². העיר גבל היתה מחוץ לתחום כיבושי בני-ישראל, ככתוב: "זאת הארץ הנשאת... והארץ הגבלי" (יהושע יג, ב-ה).

ב. ה'חבירו' היו בשלום עם חלק מהערים. לדוגמא: מלכי גזר, אשקלון ולכיש מוזכרים כמי שסייעו לחבירו³⁵³.

דברים אלו אינם מתאימים לנאמר על בני ישראל בימי יהושע: "לא היתה עיר אשר השלימה עם בני-ישראל בלתי החיוי יושב גבעון" (שם יא, יט).

ג. בספר יהושע לא נזכר אף ברמז כי הארץ היתה בשליטת מצרים.

³⁵² רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 119-122 ועוד.

בספר זה נכתבת המילה חבירו כך: עפרו.

³⁵³ שם, עמ' 213 (מכתב 287).

תיאוריה ב': החבירו = עב"מ

דעה נוספת היא שה'חבירו' אינו עם, אלא כינוי לאנשים שלא השתייכו לשום מסגרת אתנית, מדינית או גיאוגרפית. גם הסבר זה, אף שהוא השולט במחקר כיום, הוא בעייתי. משום שמן האיגרות מוכח שלחבירו היה צבא חזק הכולל ספינות, דבר שאינו מתאים כלל לאספסוף חסר הנהגה, אלא לישות מדינית מאורגנת היטב. נעתיק כמה משפטים: מלך ירושלים כותב: "שדדו החבירו את כל ארצות המלך", "החבירו לוקחים את ערי המלך, לא נותר מושל אחד, כולן אבדו".³⁵⁴ גם מחוץ הלבנון מוסרים: "הם ממשיכים לכבוש".³⁵⁵ "אם בשנה הזאת לא יצא צבא סדיר תתפוסנה ספינות החבירו את אנשיך".³⁵⁶ לעומתם, אחד המלכים הבוגדים בפרעה, שביקש לצרף אליו חברים נוספים, שלח הודעה זו: "נדביר את מושלי הערים, וכל הארצות תצטרפנה לחבירו ותעשה ברית לכל הארצות, ובנינו יחיו בשלום לדורי דורות".³⁵⁷ לא מתקבל על הדעת שמשפטים אלו מתייחסים לחבורות שודדים נודדות. ה'חבירו' חייבת להיות אחת המעצמות המתחרות למצרים. מי היא?

פתרון תעלומת החבירו

עיון בתעודות אחרות מוליך למסקנה שהחבירו הם הם החיתים, שכן בהסכם הסגרה שנעשה בין מלך החיתים למלך העיר אוגרית, מתחייב מלך אוגרית להחזיר את עבדי מלך החיתים שיברחו אליו, ואף מלך החיתים מתחייב: "אם יברח עבד מלך אוגרית אל שדה ה'חבירו'... אני המלך הגדול למלך אוגרית אשיבנו".³⁵⁸ אם מלך החיתים מתחייב להחזיר אנשים שברחו לארץ החבירו, מסתבר שארץ החבירו היא ארץ החיתים. גם בכל החוזים שבין מלכי החיתים למלכים אחרים נשבעים שני הצדדים באלוהי החבירו ובאלוהי אללח,³⁵⁹ (אללח היא מדינה הסמוכה לממלכת חת מדרום-מזרח). יותר הגיוני לפרש שאלוהי החבירו שבהם נשבעו החיתים הם אלי החיתים, מאשר לומר שאלו אלי העברים, או אלי 'האנשים הבלתי מזוהים'. גם איגרות אל עמרנה מוכיחות כי ה'חבירו' הם החיתים. שכן ממחוז 'עמקי' שבלבנון מדווח אחד המלכים: "צבא החבירו העלה באש את ערי המלך".³⁶⁰ ואילו מכתבים אחרים מאותו מחוז מוסרים: "הצבא החתי העלה באש את ערי המלך".³⁶¹ הרי לנו שהצבא החתי הוא צבא ה'חבירו'. גם האיגרות מחוץ הלבנון מוכיחות זאת. באיגרות אלו מוזכר מושל בשם עבד-אשרת, המואשם בכריתת ברית עם החבירו. כך כותבים עליו עמיתיו: "הלוקח את ארץ המלך לעצמו. מהו חיל העזר שלו שהוא כה חזק?", "שלח הודעה: הרגו את אדוניכם והצטרפו לחבירו", "חבירו הרגו את מלך 'ערקת', אך לא היה מי שיאמר דבר לעבד-אשרת, וכך הם ממשיכים לכבוש... ידע נא המלך, כי מלך חת כבש את כל הארצות שהיו משועבדות

³⁵⁴ שם, עמ' 217, 213 (מכתבים 286, 288).

³⁵⁵ שם, עמ' 120 (מכתב 75).

³⁵⁶ שם, עמ' 122 (מכתב 77).

³⁵⁷ שם, עמ' 119 (מכתב 74).

³⁵⁸ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 92.

³⁵⁹ שם, עמ' 81.

³⁶⁰ רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 248-246 (מכתב 185, 186).

³⁶¹ שם, עמ' 250-249 (מכתבים 174, 175, 176, 363).

למלך מיתני. הוא מלך נהרם וארץ המלכים הגדולים, ועבד-אשרת גוזל את ארץ המלך³⁶².
 רואים אנו כי המכתבים העוסקים בבגידת עבד-אשרת כורכים יחד את ה'חבירו' עם מלך חת. מכאן שמלך חת הוא מלכם של ה'חבירו'.
 לאחר מותו של עבד-אשרת מלכו בניו. במכתב אחד הם מואשמים בכריתת ברית עם ה'חבירו', ובמכתב אחר, בכריתת ברית עם החתים.
 מכתב אחד מספר: "הם הלכו לעיבירת, הסכם נחתם עם ה**חבירו**".
 ומכתב אחר: "עתה הם מובילים את צבא ארצות **חת**... הכסף והזהב נתנו בני עבד-עשרת למלך חזק וכך הם חזקים"³⁶³.
 במכתב נוסף מופיעים שני השמות יחדיו: "... מלך ארצות **חת**, כך שייכות ארצות המלך לבני עבד-אשרת... הארצות הצטרפו ל**חבירו**"³⁶⁴.
 ניתן אם כן לקבוע: ה'חבירו' הם החתים.

סיכום

מאגרות אל-עמרנה עולה שבמאה הי"ד לפה"ס ארץ ישראל נשלטת על ידי חיל מצב מצרי, אך נשמטת מהם לידי החתים, המכונים גם 'חבירו' או 'אישגו', המחריבים ושורפים את הערים. ספר יהושע מדבר לכאורה על אותה התקופה, וממנו עולה תמונה שונה בתכלית. ועלינו לברר על-כן מהו זמנה האמיתי של תקופת 'אל-עמרנה'?

³⁶² שם, עמ' 117, 118, 120 (מכתבים 71, 74, 75).

למלך מיתני היה שייך חוף הלבנון: "מלך מיתני הגיע עד צומור" (צומור – עיר הסמוכה לגבל) (עמ' 127, מכתב 85).

³⁶³ שם, עמ' 143, 164 (מכתבים 104, 126).

ההסכם עם החתים נשתמר בתעודה חתית (שם, עמ' 189).

³⁶⁴ שם, עמ' 166, (מכתב 129).

פרק כד: מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה?

העדות הסטריגרפית – העדות הטיפולוגית – איגרות מלכי מסופוטמיה – הפולשים מן הצפון – השפה האכדית – המלך הצולע

העדות הסטריגרפית

את זמנן של איגרות אל-עמרנה יכולים אנו לדעת מסדר השכבות (הסטריגרפיה), וכמו שנבאר. כאמור, בימי אל-עמרנה חיו באנטוליה החתים. כמו כן ידוע כי בימי בית ראשון התקיימה שם ממלכת 'משך' (פריגיה), עד שנחרבה בראשית מאה ז' לפה"ס (שנת 690 לפה"ס בערך). מאוחר יותר, באמצע מאה ו' (בסביבות 550 לפה"ס) נכבש המקום על ידי הפרסים. מה היה בין חורבן 'משך' לתקופה הפרסית?

חפירות בבירת ממלכת 'משך' (העיר גורדיון) לא העלו כל דבר משמעותי מתקופה זו: "קיים חלל ריק אודות כמאה וחמישים שנה בסטריגרפיה ובהיסטוריה של האתר... העיר בשנים 690-550 חמקה מאתנו, למרות שלא סביר שהאתר היה שומם בכל התקופה הארוכה הזו".³⁶⁵

האומנם לא נמצא דבר? לא בדיוק. בין השכבה מימי ממלכת 'משך' (מאה ח' לפה"ס) לשכבה הפרסית (סוף מאה ו' לפה"ס) חצצה שכבה בעובי 2.5 עד 4 מטר, ובה חרסים חתיים לרוב. דברים אלו מורים לכאורה, כי במאות ז'-ו' לפה"ס חיו כאן החתים. אבל החתים חיו בימי אל-עמרנה, המתוארכת למאה הי"ד לפה"ס, 700 שנים מוקדם יותר. מה פשר החרסים החתיים בשכבה ממאות ז'-ו' לפה"ס? התשובה שנתן חופר האתר היא: "הם היו טמונים בטיט שהובא ממקום אחר בכדי להגביה את התל... נראה שהעבודה נעשתה בלי חשבון. היה להם כח-אדם זול בשפע".³⁶⁶

כלומר, בוני העיר סבלו מעשירות יתר. לשם כך הם העסיקו את פועליהם המרובים בעבודה לא נחוצה של הגבהת התל. למטרה זו לא השתמשו באדמה פשוטה, אלא ייבאו רבבות טונות של חומר ארכיאולוגי מן התקופה החתית, ובו ריפדו את השטח לפני שהחלו בבניית העיר הפרסית. למותר להסביר עד כמה הדברים לא מתקבלים על הדעת. אם השכבה שבין התקופה המשכית לתקופה הפרסית מלאה בחרסים חתיים, הדבר מוביל למסקנה כי הממלכה החתית באה לאחר ממלכת משך ולפני הכיבוש הפרסי. כלומר, היא התקיימה במאות ז'-ו' לפה"ס (בשנים 690-550 לפה"ס בערך). ומכאן שבתקופה זו עלינו למקם גם את איגרות אל-עמרנה.

Young, The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report, AJA 60 (1956), p. ³⁶⁵ 264.

Young, Preliminary Report, Gordion, AJA 59 (1955), p. 12. ³⁶⁶

תודתנו נתונה לגב' שולמית כוגן שהפנתה אותנו לציטוטים אלו המופיעים גם בספרי אביה, ד"ר עמנואל וליקובסקי. וליקובסקי עצמו מתארך את ימי אל-עמרנה למאה התשיעית, ימי אחאב ויהושפט. מן הראיות המובאות מוכח שגם תיארוך זה הוא מוקדם מדי.

העדות הטיפולוגית

בחוברות אל עמרנה נמצאו כלי יבוא רבים מיוון (כלים מיקניים) הזהים לכלים שנמצאו באתרים יווניים מן המאות ז'-ו' לפה"ס. כיון שמקובל למקם את אל-עמרנה במאה הי"ד לפה"ס, נוצרה סתירה בין התיאורים.

בבעיה זו הבחינו כבר בשלבים מוקדמים למדי של המחקר, והרבה לכתוב על כך החוקר מורי שחפר ב'אלישה' (אנומי) שבקפריסין, והתקשה לתארך את הממצאים שחשף. נצטט מספר משפטים על ממצאיו: "בין הדוגמאות המצוירות על אגרטל, קיימת אחת הדומה מחד גיסא לאגרטל מאל-עמרנה, ומאידך גיסא לקישוט מראשית מאה ו' לפה"ס"³⁶⁷

Murray, *Excavations in Cyprus*, London 1900, p. 6-7.³⁶⁷

על תליון מזהב מתקופת אל-עמרנה: "בדיוק אותו תהליך הלחמה ואותה התבנית נמצאו בסדרת תכשיטי זהב שנמצאה ברודוס ביחד עם חותמת המלך פסמתק I (612-666 לפה"ס)".³⁶⁸

על פעמון זהב מאותה תקופה: "הביצוע והצורה מורים על מאה ח' או מאה ז' לפה"ס".³⁶⁹ כלי הזכוכית מימי אל-עמרנה "מציגים קרבה רבה עד מאד לצנצנות הזכוכית מן המאות ז'-ו' לפה"ס".³⁷⁰

כלל יסוד בארכיאולוגיה הוא, כי צורת הכלים (הטיפולוגיה) מלמדת על זמנם. ועל כן, כאשר מתברר כי כלים המתוארכים למאה הי"ד לפה"ס דומים לכלים המתוארכים למאות ו'-ז', אות הוא כי אחד מן התאריכים מוטעה.

מן האמור לעיל (פרק 'תקופות ללא שרידים') על החללים הריקים בארכיאולוגיה היוונית, מסתבר כי התיארוך הקדום הוא השגוי, וזמנם הנכון של הכלים הוא המאות ו'-ז' לפה"ס. מכיון שכלים אלו היו בשימוש באל-עמרנה, יש לנו הוכחה נוספת לקבוע את זמנה במאות ו'-ז' לפה"ס.

איגרות מלכי מסופוטמיה

עד כה הבאנו ראיות כי את איגרות אל-עמרנה יש לתארך למאות ו'-ז' לפה"ס. בכדי לקבל תאריך מדויק יותר, נשווה את הכתוב באיגרות עם הידוע על תולדות התקופה המדוברת:

בראשית מאה ז' לפה"ס המושלת בכיפה היא ממלכת אשור (צפון עירק). אט אט עולה כוחה של ממלכת בבל (דרום עירק), עד שהיא ממגרת את אשור ותופסת את מקומה כמעצמת על. בין לבין קיימת תקופה קצרה של הגמוניה מצרית על המזרח התיכון, כך היה סדר השתלטות הבבלים:

בשנת 612 לפה"ס כבש המלך הבבלי נבופלאסר את נינוה בירת אשור והרג את מלכה. האשורים לא נכנעו ונסוגו מערבה, והמשיכו לקיים את מדינתם בארם-נהריים (ארץ ממערב לאשור), כאשר המצרים תומכים בהם מרחוק. למלך אשור התמנה אשור-אובליט בן אשור-אחה-אידין (אסרחדון), ומלכותו נמשכה עד שנת 609 שבה כבש נבופלאסר הבבלי את שארית אשור. נכו מלך מצרים יצא לעזרת האשורים, (ובדרך הרג את יאשיהו מלך יהודה), אך לא מנע את נפילתם וממלכת אשור חדלה להתקיים. נכו השתלט על הנחלות המערביות שהיו שייכות לאשור (ארץ ישראל וסוריה), והחזיק בהן עד שנת 604 שבה גבר עליו נבוכדנצר מלך בבל (בנו של נבופלאסר), וארץ ישראל עברה לידי בבל.

נשווה את האמור עד כה עם הכתוב באיגרות אל-עמרנה. אחד המכתבים שהגיעו למלך מצרים היה ממלך בבל המתרעם: "אשר לאשורי הכפוף לי, אנכי לא שלחתי אותך, מדוע בא לארצך? אם תאהבני, שלחם אלי בידים ריקות".³⁷¹

ואכן, תלונתו של המלך הבבלי היתה מוצדקת: המלך המצרי קיים קשרים עם האשורים, כפי שניתן לראות ממכתבו של **אשור-אובליט** מלך אשור, שנמצא אף הוא בארכיון אל-עמרנה: "כשראיתי את שליחך שמחתי מאד".³⁷²

במכתב זה מבקש אשור-אובליט זהב, וממנו משתמע כי ממלכת אשור כבר איננה כפי שהיתה מקדמת דנא. זה לשון המכתב: "כאשר כתב אבי אשור-נדין-אחה אל מלך מצרים הובילו לו 20 כיכר זהב. כאשר כתב מלך 'חניגלבת' לאביך הובילו לו 20 כיכר זהב. כעת שווה אני למלך חניגלבת, ואילו הזהב ששלחת אינו מספיק."

³⁶⁸ ibid p. 18.

³⁶⁹ ibid p. 20.

³⁷⁰ ibid p. 24.

³⁷¹ שם, עמ' 40 (מכתב 9).

³⁷² שם, עמ' 90-91 (מכתב 16).

אשור-אובליט כותב אם כן שאינו שווה לאביו, אלא למלך 'חניגלבת'. 'חניגלבת' הוא שם נרדף ל'ארם נהריים'.³⁷³ דברי אשור-אובליט: "כעת שווה אני למלך חניגלבת" מרמזים כי הוא גולה בארם נהריים.

מדברים אלו עולה אם כן כי בבל השתלטה על אשור, ומלך מצרים תמך במלך האשורי הגולה בארם נהריים, למורת רוחם של הבבלים. הדברים הולמים את המצב בשנים 609-612 לפה"ס. מכאן מסתבר כי איגרות אלו הן מסביבות שנת 610 לפה"ס.

המלך הבבלי (שמו באיגרות 'בורנבוריש מלך כרדוניש') הוא נבופלאסר, אמנחתפ ד' הוא נכו (אמ-נכו-תפ), ואשור אובליט הוא אשור-אובליט.³⁷⁴ האיגרות מארץ ישראל לפי זה הן מן השנים 604-609, כאשר על הארץ שלט פרעה נכו.

הפולשים מן הצפון

עניין נוסף המסופר באיגרות אל-עמרנה התומך בתיארוך שנקטנו, הוא 'הפולשים מן הצפון'. באיגרותיהם מרבים המלכים להתלונן על הצבא המצרי שאינו עוצר בעד החיתים האכזריים השורפים את ערי הארץ. שם נוסף לחיתים הוא 'אישגוז', כמוסבר לעיל.

מאידך, ההיסטוריון הירודוטוס מספר שלאחר נפילת אשור פלשו לארץ מן הצפון הסקיתים והחריבו את הארץ: "בזדונם ובשאט נפשם השמו הכל".³⁷⁵ שם אחר לסקיתים הוא 'אישגוז',³⁷⁶ והם "אשכנז" המוזכרת במקרא כאחת המעצמות בימי גלות בבל (ירמיהו נא, כז).

הסקיתים הקרויים גם **אישגוז**, שהחריבו את ארץ ישראל. הם החיתים הקרויים גם **אישגוז** של איגרות אל-עמרנה ששרפו את ערי הארץ. גם כאן יש התאמה בין המסופר באיגרות אל-עמרנה לבין ימי נפילת אשור.

השפה האכדית

תיארוך איגרות אל-עמרנה לימי סוף בית ראשון, עונה על אחת הפליאות הגדולות שמעלות האיגרות, והיא השפה האכדית שבהן הן נכתבו, שפתם של האשורים והבבלים.

לפי התיארוך המקובל לאיגרות אל-עמרנה – המאה הי"ד לפה"ס – היתה ארץ ישראל בימי אל-עמרנה כבר מאה שנה תחת כיבוש מצרי כמעט רצוף, בעוד שהאשורים והבבלים מעולם לא שלטו עליה. מדוע כאשר המצרים התכתבו עם נתיניהם בארץ ישראל, הם נזקקו לשפה האכדית? לחוקרים לא נותר לומר אלא שהאכדית היה כפי הנראה שפת הדיפלומטיה הבין לאומית, אך לא מובן מדוע גם בתוככי האימפריה המצרית השתמשו בה.

אך אם זמן של איגרות אל-עמרנה הוא סוף ימי בית ראשון הענין מובן בהחלט. שהרי זמן זה הוא לאחר כמאה שנה של הגמוניה אשורית על המזרח התיכון, שבמהלכן כבשו האשורים גם את מצרים. הדבר גרם שהן המצרים והן בני ארץ ישראל הכירו את האכדית, שהיתה שפת האימפריה האשורית.

איגרות אל-עמרנה נכתבו שנים ספורות לאחר נפילת אשור, כאשר האכדית היתה השפה המשותפת למצרים ולנתיניהם, ולכן בה נכתבו האיגרות.

³⁷³ חניגלבת הוא שמה של ממלכת מיתני, מצפון מזרח למסופוטמיה. ממלכה זו שלטה תקופה ממושכת על ארם נהריים, ולכן בתעודות מצריות השם 'נהריין' משמש גם כשמה של ממלכת מיתני.

³⁷⁴ באיגרות אל-עמרנה שם אביו של אשור-אובליט הוא אשור-נדין-אחה, שם הזהה כמעט לשם אביו של אשור-אובליט מהמאה ה': אשור-אחה-אידין. לשני השמות יש מובן זהה: האל אשור נתן את.

³⁷⁵ כתבי הירודוטוס, תרגם מ' הין, ספר א', 106.

על פי דברי הירודוטוס יש מפרשים כי דברי ירמיהו: "משחית גוים נסע יצא ממקומו לשום ארץ לשמה עריך תיננה מאין יושב" (שם ד, ז) נאמרו על פלישה זו (סגל, מקרא מפורש, שם).

³⁷⁶ תדמור, אנציקלופדיה עברית ערך סקיתים, עמ' 475.

המלך הצולע

אמרנו שאמנחתפ ד' הוא נכו, נשווה את הידוע לנו עליהם: **אמנחתפ ד':** מלך 17 שנה. ציורים מראים את גפיו התחתונות "בצורה מוזרה", ובתמונה אחת הוא נסמך על קב, ומכאן שסבל ממום ברגליו.³⁷⁷ גם מלכותו היתה צולעת: בתחילה כלל תחום שלטונו את כל ארץ ישראל וסוריה, אך בשלב מסוים הוא הסתגר בבירתו ומיעט לתת את ליבו על הנעשה באסיה, עד שאבדו למצרים כל כיבושיה. כך מתאר זאת האגיפטולוג ברסטד: "המלכים הנאמנים שיגרו איגרות כדי להסביר את רצינות המצב, אך הפצרותיהם נשארו ללא תשובה, ולכל היותר שלח כוחות קטנים מכדי להושיע. כדי לשים קץ למצב צריך היה להחליץ פרעה עצמו בראש צבא גדול... אכן, בו יש לתלות את קולר אובדנה של הקיסרות, כי לא עשה דבר כדי לשמרה".³⁷⁸ **נכו:** מלך 17 שנה (593-610 לפה"ס) וכוונה "פרעה חגירא" ("פרעה הצולע")³⁷⁹. כך אומר המדרש: "פרעה נכה... מת צולע"³⁸⁰. בתחילה שלט על ארץ ישראל וסוריה, הסתגר לאחר מכן בארצו, ובסוף נותרה בידו רק מצרים עצמה. כך כותב עליו ספר מלכים: "ולא הוסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו, כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת כל אשר היתה למלך מצרים" (מל"ב כד, ז). לסיכום: אמנחתפ ד' הוא פרעה נכו שחי בסוף ימי בית ראשון. איגרות אל-עמרנה הן מתקופה זו, והאיגרות מארץ ישראל הן מן השנים 604-609 לפה"ס, כאשר פרעה נכו שלט על הארץ.

³⁷⁷ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 279, ושם תמונה 141.

³⁷⁸ שם, עמ' 288-290.

³⁷⁹ בבלי מגילה ג', ע"א; מועד קטן כ"ח, ע"ב.

³⁸⁰ ויקרא רבה כ', א'.

פרק כה: ירושלים בימי אל-עמרנה

איגרות מלך ירושלים – התפוררות ממלכת יהודה – עבד-חפה – היכן ארמון עבד-חפה – יהויקים? – מי החריב את המקדש בשילה?

איגרות מלך ירושלים

האיגרות למלך מצרים פותחות במילות הכנעה כדוגמת: "שבע ושבע פעמים אני משתחוה לאדוני המלך על הבטן ועל הגב". מלך ירושלים מביע את נאמנותו למלך במילים אלו: "לא אבי ואמי שמו אותי במקום זה. ידי המלך הכל יכול הביאוני לבית אבי"³⁸¹. המשפט נשמע מוזר אפילו כחנופה, אך הופך למובן כשהאיגרת מתוארכת לסוף מאה ד' לפה"ס. כיצד? בשנים 609-604 לפה"ס שלט על ארץ יהודה פרעה נכו. ראשית מעשיו היתה להוריד את המלך יהואחז בן יאשיהו מכסאו, למנות תחתיו את אליקים אחיו, ולהסב את שמו ליהויקים. לפי התיארוך שנקטנו, מלך ירושלים בימי אל-עמרנה הוא יהויקים והוא אכן הגיע לכסא אביו בזכות מלך מצרים, ולכן אמר "ידי המלך הביאוני לבית אבי". אך תיארוך אל-עמרנה לימי יהויקים מעלה שאלה: לממלכת יהודה היה מלך אחד לכל הארץ, ואילו ממלכת אל-עמרנה עולה כי מלך ירושלים שולט רק על סביבתו, ולמחוזות אחרים (כגון לכיש) יש מלך משלהם. כיצד אפשר להסביר מציאות של מלכים עצמאיים בממלכת יהודה? אך כשנעיין בכתוב נראה כי באמת בימי יהויקים היו מספר מלכים ביהודה, שהרי כך אמר ירמיהו בימיו: "את ירושלים ואת ערי יהודה ואת מלכיה" (ירמיהו כה, יח). מפסוק זה אנו רואים כי בימי יהויקים היו מלכים בערי יהודה ולא רק בירושלים. כיצד קרה שממלכת יהודה התפלגה למספר ממלכות?

התפוררות ממלכת יהודה

בכדי להכיר את המצב בימי יהויקים נעתיק שני פסוקים מספר מלכים: "עלה פרעה נכה מלך מצרים... ויתן עונש על הארץ מאה כסף וכסף זהב" (מל"ב כג, כט). "והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה. אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה. איש כערכו נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת לפרעה נכה" (שם, לה). עיון בפסוקים אלו מעלה מספר שאלות:

³⁸¹ רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 212 (מכתב 286).

א. במקומות אחרים במקרא היחס בין כסף לזהב הוא אחד לעשר (שם יח, יד. דבה"א כב, יד), ואילו כאן היחס הוא אחד למאה. מדוע?
 ב. הפסוק האחרון פותח ב"כסף וזהב" ומסיים ב"כסף וזהב", ואילו באמצעו מוזכר רק כסף. מה פשר השינוי?

ג. מה פרוש "אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה"?
 התשובה לשאלות אלו היא זו: יהויקים ירש מאביו ממלכה רחבת ידיים. פרעה, שמטעמים מובנים היה מעוניין לצמצם את כוחו של יהויקים, חתר להביא למצב שראשי המחוזות יהיו כפופים ישירות אליו ולא ליהויקים. לכן פעל כך:

הוא הטיל שני מיני מס, מס כבד של כסף (100 ככר) ומס סמלי של זהב (1 ככר). כאשר פרעה עצמו קובע כיצד יתחלק נטל מס הכסף בין חלקי הארץ השונים, ומותיר ליהויקים לקבוע רק את חלוקת מס הזהב הסמלי. בכך הראה פרעה שיהויקים הוא מלך להלכה בלבד, ללא סמכות ממשית. מושלי המחוזות למדו מכך כי אינם צריכים להתחשב בדעת המלך יהויקים והפכו למושלים עצמאיים.
 וזה פרוש הפסוק: "והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה" – יהויקים הוא המלך המעביר את המס שנאסף, אך חופש הפעולה שניתן לו היה מוגבל, כמו שממשיך הפסוק: "אך העריך את הארץ לתת את הכסף על-פי פרעה" – השומא שעל פיה נקבע כמה כסף יתן כל מחוז נלקחה מיהויקים, ונעשתה על ידי פרעה עצמו, שהותיר ליהויקים להחליט רק על חלוקת נטל מס הזהב הסמלי.
 התוצאה מקיצוץ סמכות יהויקים היתה: "איש כערכו נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת לפרעה נכה", כלומר, מושלי המחוזות הממונים על הגביה העבירו ישירות את המס לפרעה כולל הזהב, כלומר, יהויקים כבר לא היה מלך עליהם כלל.

עתה מתחזרת תעלומה: בחפירות התגלה כי בימי אל-עמרנה היה בארץ ישראל זהב יותר מאשר כסף. כך למשל במגידו: "בולטת הכמות הגדולה של הזהב בתקופת אל-עמרנה, מאידך מעוררת תשומת לב הכמות הקטנה מאד של הכסף... הדעה היא – שבנויה על אתרים נוספים רבים מימי האימפריה המצרית – כי הכסף נדיר לעומת הזהב".³⁸²
 הדבר מפליא, שכן בטבע מצוי הכסף פי 14 לעומת הזהב, כיצד קרה שהכסף היה נדיר לעומת הזהב? אך לאור האמור העניין יובן. כי מס הכסף היה פי מאה ממס הזהב, מה שגרם שכל הכסף נלקח למצרים והזהב ברובו נשאר בארץ.

שיטתו של פרעה נכו הייתה לפי זה 'הפרד ומשול', והיא מוצאת ביטוי ברור גם באיגרות אל-עמרנה. מלכי ערי הארץ מאשימים זה את זה בבגידה וכל אחד מתאמץ להראות כי הוא הנאמן האמיתי של המלך. זה היה המצב כאשר יהויקים היה כפוף לפרעה נכו.

עבד-חפה

שמו של מלך ירושלים באיגרות אל-עמרנה הוא 'עבד-חפה', ולדברינו זה היה שמו האכדי של יהויקים. (כשם ששמו האכדי של עזריה שחי בימי יהויקים היה 'עבד-נגו'. דניאל א, ז). 'חפה' היה שמה של אלת השמש החורית, ואם יהויקים קרא לעצמו עבד-חפה הדבר מוכיח כי היה סוגד לה. האם יש לכך רמז בכתוב?

מסתבר שכן, כי בספר ירמיהו (בן דורו של יהויקים) מסופר שבארץ יהודה התקיים פולחן לאלילה המכונה "מִלְכַּת הַשָּׁמַיִם", ומהכתובים נראה שהיתה זו אלה פופולרית ביותר: "הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש והנשים לשות בצק לעשות כונים למלכת השמים", "לקטר למלכת השמים" והסיך לה נסכים כאשר עשינו אנחנו ואבותינו מלכינו ושרינו בערי יהודה ובחוצות ירושלים" (ירמיהו ז, יח. שם מד, יז). השם 'עבד-חפה' שבו נקרא יהויקים, מלמד אותנו מי היא האלה הקרויה בכתוב "מלכת השמים".

³⁸² אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן 1997, עמ' 168.

היכן ארמון עבד-חפה – יהויקים?

על יהויקים מסופר שבנה לו בית גדול במיוחד: "האומר אבנה לי בית מידות ועליות מרווחים" (ירמיהו כב, יד). בבית זה אירע מעשה 'שרפת המגילה' המסופר בספר ירמיהו: "ויהי בשנה החמישית ליהויקים ויקרא ברוך בספר את דברי ירמיהו בית ה'. וישמע מכהו וירד בית המלך על לשכת הסופר ושם כל השרים יושבים: אלישמע הסופר וגמריהו בן שפן וכל השרים. ויבאו אל המלך ואת המגילה הפקידו בלשכת הסופר. וישלח המלך לקחת את המגילה ויקראה באזני המלך, ויקרעה והשלך אל האש" (ירמיהו לו, ט-כג בהשמטות).

היכן עמד הבית? מן המילים "וירד בית המלך" רואים שבית המלך היה במקום נמוך יותר מבית המקדש, כלומר, כנראה בעיר דוד המצוי מתחת להר הבית. גם בנבואה אחרת על בית המלך נאמרה לשון ירידה: "כה אמר ה' רד בית מלך יהודה" (שם כב, א), האם נמצא בעיר דוד ארמון מלכותי גדול מימדים?

אכן, בעיר דוד התגלה קיר תמך למבנה המתנשא לגובה 18 מטרים: "מבנה בסדר גודל כזה אינו ידוע בין שרידי הבניה בארץ ישראל... ייחודו ועוצמתו מלמדים על מעמדה המיוחד של ירושלים כמרכז שלטון"³⁸³.

חפירה נוספת גילתה את המבנה עצמו: "מבנה ענק החולש על כל השטח... בנייתו איננה עוד בניה של עוד מבנה ציבורי... בניה עצומה שמבצעה היו בעלי יכולת שלטונית וכלכלית." "המבנה הותיר אותנו משתאים, שכן הוא עצום במימדיו הרבה יותר ממה שיכולנו לשער."³⁸⁴

הן מיקומו והן ממדיו העצומים של המבנה הולמים את לשון הכתוב: "בית מידות". אך יש סימן היכר ברור יותר המראה כי כאן ישב יהויקים: על רצפת אחד החדרים, שככל הנראה שימש ארכיון למכתבים, נמצאו 51 טביעות חותם. אחת הטביעות היא של גמריהו בן שפן הנזכר בפסוקים לעיל כאחד משרי יהויקים. ארכיון זה הוא ככל הנראה 'לשכת הסופר' שבה ישבו גמריהו וחבריו, והארמון המלכותי שהיה מעליו הוא המקום שבו ישב יהויקים ושרף את המגילה.

כאשר בנה יהויקים את ביתו הגדול הוא נהג שלא ביושר: "הוי בונה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט. ברעהו יעבוד חנם ופועלו לא יתן לו" (שם, יג). הארמון התקיים שנים מועטות בלבד, וחורבותיו הן שרידי הבניה העיקריים המוצגים למבקר בעיר דוד, הרוואה את קיום דברי ירמיהו: "בי נשבעתי נאום ה' כי לחורבה יהיה הבית הזה" (שם, ה).

לאחר שמצאנו בירושלים את השרידים מימי אל-עמרנה, נציג אתר מפורסם אחר מאותה תקופה, וננסה לענות על השאלות שהוא מעורר.

³⁸³ ע' מזר, ירושלים במאה העשירית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ העשירי, רמת גן תשס"ה, עמ' 17.

³⁸⁴ א' מזר, האמנם גילינו את ארמון המלך דוד, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 13; הנ"ל, החפירות בעיר דוד, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, קובץ י"ג, תשס"ח, עמ' 9.

החרסים ביסודות המבנה הם מתקופת הברונזה המאוחרת, כלומר, המבנה הוא מתקופת אל-עמרנה.

קיר התמך של ארמון יהויקים בעיר דוד

מי החרב את המקדש בשילה?

בשילה עמד המשכן משך כל תקופת השופטים.³⁸⁵ החפירות בתל שילה גילו כי גם מאוחר יותר, בדור שקדם לימי אל-עמרנה, עמד במקום מקדש.³⁸⁶

³⁸⁵ מניחים כי המשכן עמד מצפון לתל שילה. במקום זה יש משטח סלע מרובע שרוחבו 24-26 מטר שהם כ-50 אמה, בדומה לרוחב חצר המשכן בתורה (שמות כז, יב-יג). [בן-נון, "מקומי אשר בשילה", בתוך: ארליך (עורך), שומרון ובנימין, עפרה תשמ"ז, עמ' 106-102].

בור בדיקה חשף שכבות מתקופות מאוחרות יותר (פרסית וסוף ברזל ב'). חפירה יסודית תוכל לאשר האם אכן זהו מקום המשכן.

³⁸⁶ החרסים שנמצאו במקום הם מתקופת הברונזה התיכונה ב2 יחד עם חרסים מתקופת ברזל 1. על פי המקובל מפרידים בין התקופות 350 שנה, ולכן קבעו החוקרים כי במקום עמד מקדש בתקופת הבה"ת, ושוב הוקם מקדש בתקופת הברזל.

הממצא משתי התקופות דומה: הן החדרים המיוחסים לבה"ת והן החדרים המיוחסים ל'ברזל 1' היו מלאים בקנקני ענק, ובשתי התקופות המקום חרב כאשר מפולות לבנים מכסות את החדרים.

את העובדה שממצאים משתי התקופות נמצאו יחדיו מסבירים בתירוצי הנפוץ של ממגורות מתקופת הברזל ש"נחפרו אל תוך מילוי מתקופת הברונזה התיכונה" (פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 206).

לעיל בפרק 'תקופת הברונזה המאוחרת' הראנו כי שתי התקופות סמוכות זו לזו. נגזר מכך כי לא מדובר בשני מקדשים שהיו בשילה בתקופות שונות, אלא במקדש אחד שזמנו תקופת המעבר שבין הבה"ת ל'ברזל 1' (ולכן הממצאים "משתי התקופות" כה זהים).

המבנים במקום נבנו בדיוק לפי ציר צפון-דרום: "בטיב בנייתם הם מייצגים את שיאה של הארכיטקטורה הישראלית".³⁸⁷ נמצאו מחסנים ובהם קנקני ענק, וכמות גדולה מאד של עצמות בעלי חיים עם כלים פולחניים, ביניהם גם סמל אלהות חיתי: "הצטברות הנתונים מצביעה על מקום פולחן שהובאו אליו מנחות ממקומות שונים".³⁸⁸

המקום נחרב כליל: "מערכת המבנים חרבה בשריפה גדולה. חלק מן הלבנים ממש נצרפו באש העזה שהשתוללה... מפולות הלבנים קברו את תכולת החדרים מבלי שהיה סיפק ביד התושבים להוציאם כשנמלטו".³⁸⁹

לפי התיארוך שנקטנו בו יוצא כי ממצאים אלו הם מעט לפני סוף ימי בית ראשון. מה פשר המקדש בשילה בימים שבית המקדש עמד על מכונו? ומי החריב אותו בחמת זעם, בלא שניסה להציל את השלל?

הכתוב בספר מלכים יכול לענות לנו על שאלות אלו: המקרא מספר כי גם לאחר שנבנה בית המקדש המשיכו בני ישראל להקריב קרבנות מחוץ למקדש, ולא רק לה' לבדו. המקדש שעמד בשילה, שבו נמצא גם סמל אלילי, השתייך לאותם בתי פולחן אליליים שהיו מצויים באותו דור "על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן" (ירמיהו ב, כ), ובפרט במקומות כשילה, שהיתה עליהם הילה של קדושה קדומה.

מי שביטל זאת היה אביו של יהויקים, יאשיהו מלך יהודה, שקידש מלחמה נגד המקדשים האליליים. הוא לא הסתפק בביעור האלילים מארץ יהודה, והמשיך הלאה למחוזות שהיו שייכים לממלכת ישראל: "וגם את המזבח אשר בבית אל ואת הבמה נתן, וישרוף את הבמה, הדק לעפר... וגם את כל הבמות אשר בערי שומרון, ויעש להם ככל המעשים אשר עשה בבית אל" (מל"ב כג, טו-יט).

החורבן הכבד שנמצא בשילה, והשריפה העזה, הם עקבות מעשיו של יאשיהו, אשר "כמוהו לא היה לפניו מלך אשר שב לה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו ככל תורת משה, ואחריו לא קם כמוהו" (שם, כה).

בפרק הנזכר הראנו כי תקופת 'ברזל 1' זהה לתקופת 'ברונזה מאוחרת 2'. תקופה זו החלה בימי סבו של אמנחתפ ד' (תחומס ד'). ומכאן שזמנו של הממצא בשילה, מראשית 'ברזל 1', הוא דור או שתיים לפני ימי אל-עמרנה.

³⁸⁷ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 214.

³⁸⁸ שם, 198.

³⁸⁹ שם, עמ' 205, 196.

פרק כו: מזבח לה' בארץ מצרים

המלך המונותאיסט – "ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים" – המלכה האם תיי – הנדר המופלא – אחנאתון בעקבות יאשיהו – פרעה נכה מחליף את שמו

המלך המונותאיסט

על אמנחתפ ד' ידוע, שבניגוד למלכים שלפניו ושלאחריו שהיו עובדי אלילים, הוא עבד לאל יחיד שלדבריו התגלה לו. שמו של האל היה 'אתון' אל-השמש, והודגש בכתובות המלך שאין הכוונה לשמש עצמה אלא למי שמחיה אותה. המלך בנה שתי ערים לכבוד אתון, את 'אחת-אתון' במרכז מצרים (היא אל-עמרנה), ואת 'גם-אתון' בקצה הדרומי.

פולחן 'אתון' שלט בכיפה כל ימי אמנחתפ ד', וכתובות מראות על זיקה בין דת זו לדת ישראל: בעיר 'אחת-אתון' השתמר מזמור תהילה שכתב אמנחתפ ד' לאתון, המזכיר מאד את מזמור 'ברכי נפשי' שבתהלים. כדברי ברסטד: "יש לציין דמיון מיוחד בין המנון זה לבין מזמור ק"ד בתהלים, גם ברעיונות וגם בהרצאת הדברים".³⁹⁰

אמונה זו החלה להיקלט במצרים כבר בדור שלפני אמנחתפ ד', כפי שכותב האגיפטולוג גבעון על רשימה מימי אביו: "רשימה זו מכילה את השם המיוחד הוי"ה... יסודות אסייתים של דת אל-עמרנה חדרו למצרים... יש כאן כעין הכנה לתקופת אל-עמרנה".³⁹¹ אמנחתפ ד' האמין אם כן באמונה הדומה לאמונת ישראל. את אמנחתפ ד' זיהינו עם פרעה נכו. האם מרומו בתנ"ך שנכו האמין באלהי ישראל?

"ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים"

בספר דברי הימים מסופר כי כאשר עבר נכו בארץ ישראל, בדרכו להילחם באשור, הוא שלח ליאשיהו מלך יהודה הודעה, בה הזהירו לבל יחסום דרכו. זה היה לשון דברי נכו: "מה לי ולך מלך יהודה? לא עליך אתה היום כי אל בית מלחמתי ואלהים אמר לבהלני. חדל לך מאלהים אשר עמי ואל ישחיתך."

יאשיהו לא שעה לדברי נכו, ויצא למלחמה שבה נהרג. כך מתאר זאת הכתוב: "ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים, ויבא להילחם בבקעת מגידו. ויורו המורים למלך יאשיהו... וימת." (דהי"ב לה, כא-כד).

³⁹⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 272.

³⁹¹ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 12.

מן המילים "דברי נכו מפי אלהים", משתמע שנכו זכה לשמוע דבר אלהים, שהרי כאשר המקרא מדבר על 'אלהים', כוונתו היא לאלהי ישראל. (אלא אם כן מפורש 'אלהים אחרים'). הקושי המובן שבדברים אלו הביא לכך שהיו חכמים שביקשו לפרש את המילה 'אלהים' במובן של עבודה זרה: "מאי אלהים אשר עמי? אמר רב יהודה אמר רב: זו עבודה זרה" (בבלי תענית כב:). אך אחרים פירשו שמדובר באלהי ישראל: "ואלהים אמר לבהלני – קודש. חדל לך מאלהים אשר עמי – קודש" (מסכת סופרים פ"ד ה"ט), וכך הוא פשוטו של מקרא. איך יתכן שהכתוב יאמר על מלך מצרים שקיבל דבר אלהי ישראל?

אמנם, לאחר שראינו כי נכו הוא אמנחתפ ד', שהאמין באלהי ישראל, ולדבריו גם התגלה לו, ניתן להבין את המילים "דברי נכו מפי אלהים". כי נכו האמין באותו אל אשר בו האמינו בני ישראל. [רמז אחר בכתוב כי פרעה נכו האמין באלהי ישראל, הוא הפסוק בספר מלכים המספר על השם שנתן נכו למלך יהודה החדש: "וימלך פרעה נכה את אליקים... ויסב את שמו יהויקים" (מל"ב כג, לד). כלומר נכו החליף את השם 'אל', שניתן להיאמר גם על אלהים אחרים, לשם הוי"ה המיוחד לה'. מה למלך מצרי ולשם הוי"ה? מכאן סימן נוסף שנכו האמין באלהי ישראל.]

לסיכום: במקרא נותר זכר לכך שפרעה נכו (אמנחתפ ד') האמין באלהי ישראל ואף זכה להתגלותו.

המלכה האם תיי

דברינו עד כה מעוררים שאלה: מה יכול לגרום למלך מצרי לעבוד את ה' אלהי ישראל? חיפוש במוצאו של אחנאתון יכול לתת כיוון לתשובה לשאלה זו, משום שאמנחתפ ד' לא היה הראשון שעבד לאתון, וכבר קדמה לו בכך אמו 'תיי'.³⁹² מה גרם ל'תיי' להיות שונה מבחינה דתית משאר המצרים? כנראה שהסבר לכך הוא זה:

אביו של אמנחתפ ד' נשא נשים מארץ 'מיתני' (מצפון לאשור), ו'תיי' היתה אחת מהן. סיוע לכך ש'תיי' הגיעה ממיתני נותנת העובדה הבאה: לאחר מות אביו של אמנחתפ ד', שלח מלך מיתני מכתב ליורשו, שבו בחר להביע את שביעות רצונו מהמלך החדש במילים אלו: "בנה הבכור של תיי יושב במשכנו, דבר לא ישתנה".³⁹³

כמאה שנה לפני כן הובאו לאזור מיתני (שעל נהר החבור) גולי ממלכת ישראל: "לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור" (מל"ב יז, ו). המלכה תיי היתה כפי הנראה מצאצאיהם, וכשנישאה למלך מצרים היא ביקשה להמשיך בפולחן אלהי בית אביה. כשמצאה בפנתיאון המצרי אל ששמו דומה לשם ה' (אתון-אדוני), ראתה בו את אלהי ישראל ועבדה לו, וממנה למד גם בנה.

לסיכום: אמו של אמנחתפ ד', המלכה 'תיי', היתה כפי הנראה ממוצא ישראלי. היא עבדה ל'אתון', שאותו זיהתה עם 'אדוני' אלהי ישראל, ובעקבותיה הלך בנה.

הנדר המופלא

בשנות מלכותו הראשונות עבד אמנחתפ ד' ל'אתון', אך גם ל'אמון' (שהיה האל הראשי במצרים עד ימיו). בשנת מלכותו החמישית הוא שינה את טעמו והחל לעבוד ל'אתון' לבדו, תוך שהוא מבער כל זכר ל'אמון' ולשאר אלי מצרים: "בכל הארץ הופסק פולחנם הרשמי של האלים השונים, בכל מקום שמצאו את שמותיהם חרוטים במצבות – מחקום".³⁹⁴

הוא שינה את שמו מאמנחתפ לאחנאתון, ואף מחק את שם אביו (אמנחתפ ג') מן המצבות, כדי שלא יוותר לאמון זכר.

³⁹² ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 264.

³⁹³ שם, עמ' 280.

³⁹⁴ שם, דברי ימי מצרים, עמ' 267, 271.

לקנאות דתית זו אין אח ורע בעמי קדם, שנהגו לעבוד לאלים שונים בו זמנית. מה גרם לאחנאתון לנהוג כפי שנהג?

אחנאתון אף לא הסתפק בביעור זכר אמון מן המצבות, ובחר לעקור מן העיר נוא-אמון לעירו החדשה 'אחת-אתון'. לאחר שעבר אליה, הוא נשבע שלא יצא ממנה לעולם, כפי שמלמדות כתובות שנמצאו בעיר: "הוד רוממותו נשא ידו השמימה לאמור... נטיתי את גבולות אחת-אתון דרומה, צפונה, מערבה, מזרחה. לא אעבור את תחומה הדרומי דרומה, ואת תחומה הצפוני צפונה".³⁹⁵ מה ההסבר לנדר המוזר שנדר אחנאתון, שחייב אותו להישאר 'כלוא' בעירו ללא אפשרות יציאה?

אחנאתון בעקבות יאשיהו

התאריך שבו אירע המהפך בהתנהגותו הוא המפתח לתשובה לשאלות שהעלנו: אמנחתפ ד' הפך מסובלן לקנאי בשנת מלכותו החמישית, וסמוך לכך (בשנה השישית) העביר את בירתו ל'אחת-אתון' והסתגר בה. מכיון שזיהינו את אמנחתפ ד' עם פרעה-נכה, יוצא שהשנה החמישית היא שנת 605 לפה"ס. בשנה זו נערך קרב כרכמיש (השני) שבו צבא פרעה-נכה נפל שדוד לפני צבא נבוכדנצר. כיצד גרמה התבוסה בקרב לתמורה שחלה באמנחתפ ד'?

הנביא ירמיהו הסביר את מפלת המלך המצרי בקרב כרכמיש כעונש על שהרג את יאשיהו. כדברי הכתוב: "והיום ההוא לה' יום נקמה להנקם מאויביו" (ירמיהו מו, י').

גם אמנחתפ ד', שהיה בעל תודעה דתית עמוקה, הבין כך את הדברים, וראה באסון שניחת עליו אות משמים כי עליו לחפש כפרה לחטא הריגת יאשיהו. הוא קיבל עליו מעתה את דרכו של יאשיהו שהיה קנאי לה' בכל לבו ולא סבל את מציאותם של אלים אחרים. כמו שמספר הכתוב: "וינתן את המזבחות ואת האשרים, והפסילים כתת להדק, וכל החמנים גדע בכל ארץ ישראל" (דהי"ב לד, ז). זהו ההסבר לקנאותו של אחנאתון שהשתדל להשמיד כל זכר לאלים זרים מלבד 'אתון'.

לפי דברינו, כי אחנאתון ביקש לכפר את חטא הריגת יאשיהו על ידי שאימץ את דרכו, מובן גם מדוע העתיק את דירתו לעיר אחרת, ונדר שלא יצא ממנה. שהרי זו הכפרה שנותנת תורת ישראל לרוצח: לגלות לעיר מקלט ולא לצאת ממנה (במדבר לה, כח), ולאור דברים אלו הלך אחנאתון.

'מורהו הרוחני' של אחנאתון היה אם כן המלך יאשיהו. אחנאתון הלך בעקבותיו וביער את האלילים, וכדי לקבל כפרה על הריגתו הוא גלה לעיר אחרת.

פרעה נכה מחליף את שמו

כאמור, אמנחתפ ד' שינה את שמו מאמנחתפ לאחנאתון. הפסוקים בספר מלכים המדברים על נכו רומזים גם על כך. זה לשון הפסוקים (מל"ב כג, כט-לה):

"בימיו (של יאשיהו) עלה **פרעה נכה** מלך מצרים...

בן עשרים ושלש יהואחז במלכו. ויאסרהו **פרעה נכה**...

וימלך **פרעה נכה** את אליקים...

נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת ל**פרעה נכה**...

ולא הוסיף עוד **מלך מצרים** לצאת מארצו".

חמש פעמים מספר הכתוב על פרעה נכה. בכל ארבעת האזכורים הראשונים הוא נקרא בשמו: 'פרעה נכה', ואילו בפעם החמישית נעלם שמו. מדוע? משום ש'נכה' היא גירסה של השם 'אמנחתפ'. בתחילה הוא היה נקרא בשם זה, ולאחר מכן שינה את שמו לאחנאתון ולא נקרא יותר בשם אמנחתפ. לכן גם הפסוק המדבר על סוף ימיו כבר לא קוראו 'פרעה נכה'.

גם לשינוי השם של אמנחתפ ד' נותר אם כן זכר בכתוב.

³⁹⁵ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 268.

פרק כז: הדורות שאחרי אל-עמרנה

מצרים בימי יורשי אחנאתון – מיהי ה'יפהפיה'? – שושלת כ"ו – מדוע לא נזכרה סאי
בנבואת יחזקאל? – אסטלת ישראל – "שממה ארבעים שנה"

מצרים בימי יורשי אחנאתון

לאחר מות אחנאתון מלך חתנו 'סמנכרע' שמלך זמן קצר. 'סמנכרע' הומת, ובמקומו הומלך גיסו תות-ענח-אתון, ששמו הוחלף לתות-ענח-אמון. תות-ענח-אמון יצא למסע מלחמה בארץ ישראל, ומן התיעוד המתאר מסע זה ניתן להבין שהצלחותיו היו מוגבלות: "יתכן שעלה בידו לחזק את השפעתו בארץ ישראל, או להביא משם שלל".³⁹⁶ תות-ענח-אמון הומת אף הוא, ואלמנתו הוכרחה להינשא לשר בשם 'איה'. 'איה' הוכתר למלך, ובעלותו על כס המלוכה הוא קיבל שם מלכותי: 'חפר-חפר-רע'. ציור קיר מתקופה זו מראה אנשים שנמלטו מארץ ישראל למצרים. הכתובת המלווה את התמונה מספרת כי האנשים הגיעו למצרים לאחר ש"עירם נותרה שוממה, אש הושלכה".³⁹⁷ גם מלכות איה לא האריכה ימים, והוא מת בנסיבות לא ברורות. ערפל עוטה את מצרים באותם ימים, וכשמתפזר הערפל יש מלך חדש במצרים ומתחילה שושלת י"ט. זיהוי אחנאתון עם נכו (מת בשנת 593 לפה"ס) אומר שמאורעות אלו, שהתרחשו לאחר מותו, היו בדור שבו נחרב בית המקדש הראשון (חרב בשנת 586 לפה"ס): תות-ענח-אמון, שכאמור, יצא להילחם בארץ ישראל, עליו נאמר: "וחיל פרעה יצא ממצרים וישמעו הכשדים הצרים על ירושלים את שמעם ויעלו מעל ירושלים" (ירמיהו לז, ה). תות-ענח-אמון חזר למצרים בלא שעלו בידו הישגים של ממש, בהתאם לדברי ירמיהו: "הנה חיל פרעה היוצא לכם לעזרה שב לארצו" (שם, ז). ירושלים נכבשה על ידי הבבלים שהעלו אותה באש (שם לט, ח), והמקרא מספר כי לאחר מכן ירדה שארית הפליטה מצרימה (שם מג, ז). מסתבר שאלו הם הפליטים מארץ ישראל שירדו למצרים המתוארים בציור הקיר המצרי. מלך מצרים באותם ימים נקרא **חפרע**, והוא נפל בקרב נגד נבוכדנצר, שהיכה את מצרים ושב לארצו. כך אומר הנביא ירמיהו על חפרע: "כה אמר ה' הנני נותן את פרעה חפרע ביד אויביו" (שם מד, ל). **חפרע** הוא **חפר-חפר-רע**, כלומר 'איה', שהוא המלך שהוכה בידי נבוכדנצר. כיבוש נבוכדנצר הוא פשר התהו ובהו שהיה בין מות איה לבין תחילת שושלת י"ט. לסיכום: תות-ענח-אמון הוא הפרעה שיצא לעזרת ירושלים והתגלה כמשענת קנה רצון, 'איה' – חפר-חפר-רע' הוא פרעה חפרע שבימיו ירדו היהודים מצרימה, ושנפל לאחר מכן לפני נבוכדנצר.

³⁹⁶ ברסטד, שם, עמ' 291.

³⁹⁷ Breasted, Ancient Records of Egypt, III, p. 7.

מיהי ה'יפהפיה'?

ירמיהו נשא נבואה על הדור שאחרי נכו. הנבואה פותחת במילים: "עגלה יפהפיה מצרים, קרן מצפון בא בא." (ירמיהו מו, כ). המילה "יפה" באה כאן בכפילות: "יפהפיה" (הפעם היחידה בתנ"ך), וכמוה המילה "בא בא". מדוע הכפילות? אם נכיר את תולדות משפחת נכו-אחננתון, נוכל לקבל הסבר למילים אלו: רעיית המלך היתה המלכה שנקראה בשמות 'נפרתי' ו'נפר-נפר-אתון'. היא ילדה לאחננתון ארבע בנות, אחת נישאה ל'סמנכרע', ואחרת ל'תות-ענח-אתון'. המלך העניק למלכה כבוד רב, אך לאחר 20 שנה של חיים משותפים נפרדו דרכיהם. נפרתי עזבה את הארמון עם 'תות-ענח-אתון', והמלך נותר עם 'סמנכרע' שהוכרז יורש העצר. אחרי שלש שנים מת אחננתון וסמנכרע ירש את כסאו. נפרתי רצתה שילד טיפוחיה הוא שיהיה המלך ולא סמנכרע, וזממה עלה בידה: סמנכרע הומת ובמקומו הומלך תות-ענח-אתון, ששמו הוחלף לתות-ענח-אמון. קרוב לודאי שהנער-המלך החדש לא פעל על דעת עצמו, אלא על דעת המלכה-האם, שחזרה להיות בעלת כוח בממלכה. העובדה שהמושכת בחוטים באותם ימים (ימי תות-ענח-אמון), היתה המלכה 'נפרתי' – 'נפר-נפר-אתון', מסבירה היטב את הפסוק שהבאנו: "עגלה יפהפיה מצרים, קרן מצפון בא בא", המדבר על מצרים בימיה. שהרי שמותיה הולמים יפה את הפסוק: 'נפרתי' פירושו 'היפה באה', ו'נפר-נפר-אתון' פירושו 'היפה היפה של אתון'. בשני השמות הברה החוזרת על עצמה פעמיים: 'תי' ו'נפר-נפר'. ולכן הכפילות בפסוק: 'יפהפיה' – כנגד 'נפר-נפר', ו'בא-בא' – כנגד 'תי-תי'. לסיכום: המילה 'יפהפיה' שבנבואת ירמיהו של מצרים רומזת למלכה נפרתי-נפרנפראתון, שהשליטה על מצרים היתה נתונה בידה בדור שאחרי אחננתון-נכו.

שושלת כ"ו

מן האמור עד כה עולה שסוף ימי בית ראשון הם ימי סוף שושלת י"ח במצרים, וימי גלות בבל הם ימי שושלת י"ט. שמות המלכים משושלות י"ח-י"ט ידועים לנו מכתובותיהם המרובות. מאידך, ידוע שבשנים אלו (סוף בית ראשון – ימי גלות בבל) שלטה במצרים שושלת אחרת, היא שושלת כ"ו שאת שמות מלכיה אנו מכירים מספרו של הרודוטוס, וכתובות שנמצאו במצרים מסייעות לו. שמות המלכים בשושלת כ"ו שונים משמות המלכים בשושלות י"ח-י"ט. איך מתיישרים הדברים?

כשנבדוק, נגלה שכתובות שבהם נמצאו שמות מלכי שושלת כ"ו הן בעיקר כתובות הקשורות לפולחן האלים 'פתח' ו'אמון', אך לא כתובות של המלכים עצמם.³⁹⁸ הדבר ניכר במיוחד אצל מייסד השושלת, המלך פסמתק א', שמלך 54 שנה אך לא נתגלה ולו שבר פסל בודד הנושא את שמו, כמו גם מהמלכים פסמתק ב' (588-593 לפה"ס) ופסמתק ג' (525 לפה"ס).³⁹⁹ האם המלכים שנשא שם זה היו כה ענווים עד שמיאנו להנציח את עצמם? מכיון שלא מסתבר שבמשך כל התקופה לא נחקקה שום כתובת מלכותית, עלינו להסיק שלכהני פתח ואמון היה מינוח משלהם לכנות את מלכי סוף שושלת י"ח ושושלת י"ט. שמות אלו נכנסו לספרו של הרודוטוס, הכותב בפרוש כי הוא מוסר את שסיפרו לו כהני פתח ונא-אמון (ספר ב', 3). לעתים נקראו מספר מלכים בשם אחד, ודבר זה מוכח מן העובדה הבאה: מן הרשומות האשוריות ידוע כי בשנים 661-663 לפה"ס מלך על מצרים מלך כושי בשם תנת-אמון, ואחריו חזרה ונכבשה מצרים למספר שנים על ידי המלך האשורי אשורבניפל.⁴⁰⁰ מאידך, לפי כתובות כהני מצרים, מלך בשנים 610-663 לפה"ס המלך פסמתק א'. מי אם כן שלט במצרים בשנים שאחרי 663 לפה"ס, פסמתק א' או תנת-אמון ואשורבניפל? אין זאת אלא שהשם 'פסמתק' הוא שם הכולל מספר מלכים.

³⁹⁸ Breasted, Ancient records of Egypt, IX, pp. 447-520.

³⁹⁹ Aldred, Egyptian art, London 1994, p. 227.

⁴⁰⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 401-400.

זהו אם כן סדר מלכי שושלת כ"ו:

תאריך	שמות המלכים	שמות בכתובות הכהנים
663-610 לפה"ס	אשורבניפל, תנת-אמון, תחותמס ד', אמנחתפ ג'	פסמתק א'
610-593 לפה"ס	אמנחתפ ד'	נכה
593-588 לפה"ס	סמנכרע, תות-ענח-אמון	פסמתק ב'
588-569 לפה"ס	איה (האחרון בשושלת י"ח) חרמחב, רעמסס א', סתי א'	אפריאס (ח-אב-רע)
569-525 לפה"ס	רעמסס ב', מרנפתח, ספתח	אמסיס (יעחמס ב')
525 לפה"ס	סתי ב', תאוסרת	פסמתק ג'

[לגבי מספר השנים של מלכי שושלת י"ט, ראה לעיל בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים']

מדוע לא נזכרה סאי בנבואת יחזקאל?

העיר 'סאי' ידועה כבירת שושלת כ"ו הקרויה על שמה: 'השושלת הסאיטית'. בימי שושלת זו חי יחזקאל המנבא על פורענות קשה הממששת לבוא על המצרים, ומוסר רשימה של ערי מצרים באותם ימים (פרק ל'). למרבה הפלא, סאי אינה אחת מהן. מדוע לא מזכיר הנביא את עיר הבירה? בכדי לענות על השאלה עלינו לברר היכן היתה העיר סאי. כיום קיימים שני מקומות בעלי שם דומה לסאי: סא-אל חג'ר שבמערב הדלתא, וסאן-אל-חג'ר שבמזרח. גם כאן וגם כאן לא נמצא דבר היכול להוכיח כי זה אתרה של בירת שושלת כ"ו, אך מקובל לאתר את סאי במערב. מדוע? כי באתר המערבי לא נמצא כל דבר משמעותי גם מתקופות אחרות, ואפשר להסביר את חוסר הממצא בהשתמרות הגרועה. לעומתה באתר המזרחי, שהוא העיר המקראית צוען, נמצאו ממצאים רבים מתקופות קדומות והסבר זה לא אפשרי.

אך מדברי ההיסטוריון המצרי מנתון ניתן להוכיח כי סאי היתה במזרח, שהרי הוא מציין על אחת הערים שהיא נמצאת "במחוז הסאיטי למזרח נהר בובסטיס"⁴⁰¹. תיאור זה של מחוז סאי הולם את צוען שבמזרח ולא את סא-אל-חג'ר שבמערב, כי נהר בובסטיס נמצא במזרח מצרים, וממזרח לו צוען. גם הגיאוגרף הרומי סטראבון קרא לצוען סאי⁴⁰², ועל כן אותה יש לזהות עם סאי בירת שושלת כ"ו. אך מדוע אין מצליחים למצוא את שרידיה?

לפי השיטה שבה נקטנו נוכל למצוא את שרידי סאי מימי שושלת כ"ו. שהרי שושלת כ"ו היא סוף שושלת י"ח ושושלת י"ט. רעמסס ב' משושלת י"ט קבע את צוען לבירה, ובנה סמוך לה עיר מפוארת על שמו – 'פר-רעמסס' – שממנה נחשפו ממצאים מרשימים לאין מספר. זוהי סאי בירת שושלת כ"ו.

צוען אם כן היא סאי בירת מצרים בימי שושלת כ"ו. והיא נזכרת בדברי יחזקאל: "ונתתי אש בצוען" (יחזקאל ל, יד).

אסטלת ישראל

חלק ממלכי שושלת י"ט ערכו מסעות מלחמה לארץ ישראל והותירו כתובות הנושאות את שמם (בבית שאן ויפו). אלו היו סתי א' ורעמסס ב'.

גם בנו של רעמסס ב', המלך מרנפתח, מספר על מסע ניצחון לארץ ישראל. אין ראיות שמסע זה אכן התקיים, וייתכן שאין זו אלא התפארות בלבד. אך בכתובת זו, המוצגת במוזיאון בקהיר, נמצא

⁴⁰¹ יוספוס פלאוויוס – נגד אפיון, תרגם אריה כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' כ"ד.

⁴⁰² כשר, שם, עמ' 102.

דבר ייחודי שמיקד אליה את תשומת לב החוקרים: זוהי הכתובת המצרית היחידה שמופיע בה השם 'ישראל'.

זה לשון הכתובת:

"המושלים שבו לארץ... **ישראל הושם, אין לו זרע. חארו היתה כאלמנה** לפני מצרים. כל הארצות שקטו. כל הנודדים רותקו על ידי מלך מצרים – מרנפתח". ('חארו' – "הכינוי הנפוץ ביותר לארץ כנען").⁴⁰³

מה הכוונה כי "ישראל הושם אין לו זרע"? ומה הכוונה במילים "חארו היתה כאלמנה"? מן האמור עד כה מובן כי תאריך הכתובת הוא המאה ה' לפה"ס, ודברי מרנפתח לפי זה מובנים היטב, שהרי אנו נמצאים כבר לאחר גלויות ממלכת ישראל וממלכת יהודה, שהיא ככל הנראה 'חארו' שבכתובת. ומרנפתח משתמש בביטויים דומים לביטויים המוכרים לנו מהכתוב:

המילים "הושם ישראל, אין לו זרע" מזכירים את דברי הושע על גלות ישראל: "שרשם יבש, פרי בל יעשון" (הושע ט, טז). והמילים "חארו היתה כאלמנה" מזכיר כמובן את הכתוב על גלות יהודה: "איכה ישבה בדד... היתה כאלמנה" (איכה א, א).

מרנפתח מתאר אם כן את גלויות ישראל ויהודה. אך לאמיתו של דבר, בימי מרנפתח כבר החל להתהפך הגלגל. אלו היו שנותיה הראשונות של האימפריה הפרסית, שבהן גולי יהודה החלו לשקם את ארצם העזובה. ואילו מצרים, היא זו שהיתה עתידה להיחרב זמן לא רב אחר כך.

"שממה ארבעים שנה"

באחת מנבואות הזעם של יחזקאל על מצרים נאמר כי היא תהיה "שממה ארבעים שנה" (יחזקאל כט, יב). על איזה זמן נאמרו דברים אלו? הרי אחר מסע נבוכדנצר החלה שושלת י"ט המפוארת. מתי אם כן היתה מצרים שממה ארבעים שנה?

אלא שדברים אלו אינם מכוונים לכיבוש נבוכדנצר, אלא לכיבוש כנבוזי בן כורש הפרסי בשנת 525 לפה"ס. מלך זה שהחריב את ארץ מצרים, הוכתר לפרעה. גם יורשו דריוש שמת בשנת 485 לפה"ס נשא את התואר 'פרעה'. המלך הבא – אחשורוש – לא ביקר במצרים, ועל כן לא קיבל את התואר פרעה.

יוצא אם כן שבמשך 40 שנה בדיוק (485-525 לפה"ס) היה למצרים 'פרעה' זר שישב הרחק ממנה, ועל כך מכוונים דברי יחזקאל.

⁴⁰³ אהרוני, ארץ ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת, בתוך: רפל (עורך), תולדות ארץ ישראל, תל אביב 1984, עמ' 104.

חלק ד' – סיכום

סיפורו המופלא של המלך המצרי אחננתון שבחר לעזוב את כל אלילי מצרים ולעבוד לאל אחד, הצית את דמיונם של המתעניינים בתולדות העת העתיקה. כך גם המכתבים שנמצאו בארמונו, המוכרים כ'איגרות אל-עמרנה', שבהם הוזכר עם בשם 'חבירו' הפושט על ערי כנען. על מלך זה נכתב רבות, אולי יותר מעל כל מלך אחר, וניתנו למעשיו ולמעשי הסובבים אותו פירושים מפירושים שונים.

נעשו נסיונות לערוך הקבלות בין הידוע על אחננתון ודורו לבין הנאמר במקרא, ובפרט להשוות את ה'חבירו' לעברים. ההשוואה לא עלתה יפה, והדבר מצטרף לשורה ארוכה של אי התאמות בין התנ"ך לארכיאולוגיה.

בחלק זה הובאו ראיות לכך שהתאריך המקובל לאחננתון – המאה הי"ד לפה"ס – אינו נכון. הוא חי בסוף ימי בית ראשון – מאה ז' לפה"ס – והוא המלך המקראי 'פרעה נכה' שהרג את יאשיהו מלך יהודה, ולבסוף הפך מונותאיסט קנאי כמוהו.

הראנו מקבילות מקראיות גם ליורשיו של אחננתון: 'תות-ענח-אמון' ו'איה' ולרעייתו 'נפרתית', וזיהינו את ה'חבירו', שיתכן שאף הם מוזכרים במקרא.

אחרי שמצאנו עקבות ארכיאולוגיים מסוף ימי בית ראשון, נמשיך לחפש את העקבות מן התקופות הבאות: גלות בבל וימי שיבת ציון, ובכך עוסק החלק הבא.